

Irreguliere migranten en economische schaduwwactiviteiten

Stef Adriaenssens*, Masja Van Meeteren**, Jozef Pacolet***,
Frederic De Wispelaere***, Jef Hendrickx* & Godfried Engbersen****

Inleiding en probleemstelling

Overheden in landen met een hoge economische ontwikkeling beschikken doorgaans over een uitgebreid systeem om hun economie en bevolking te monitoren. Door de uitgebreidheid en de effectiviteit van deze systemen wordt er meestal van uitgegaan dat de gegevens van overheden een adequaat beeld schetsen van de werksituatie, het economische en het sociale leven 'zoals ze zijn'. Niets is minder waar. De beschikbare informatie lijdt structureel onder het euvel dat ze voorbijgaat aan een samenleving die weliswaar reëel bestaat, maar die grotendeels verborgen blijft voor het oog van officiële waarneming en registratie. Deze ongekende samenleving geeft haar geheimen slechts mondjesmaat prijs. Tussen de gedocumenteerde werkelijkheid en het ware sociaaleconomische en werkzame leven van de inwoners van Vlaanderen gaapt een kloof.

Over de oorzaken, de grootte en de veranderingen van deze kloof kan gedebatteerd worden - en dat wordt daadwerkelijk gedaan – maar dat ze bestaat en significant is, wordt zelfs door oppervlakkige waarneming bevestigd. Waar hebben we het dan over, wanneer we spreken over een kloof tussen het werkelijke land en datgene dat gedocumenteerd is? Een drietal illustraties zal duidelijk maken waar het probleem zich situeert.

Een eerste illustratie ligt voor de hand: belastingontduiking. Wanneer 2 partijen overeenkomen om een bepaalde transactie bewust buiten de geregistreerde economie te houden met het oog op een vermindering van een of andere belasting, spreken we over ontduiking (een ruime definitie in Pacolet & Marchal, 2003; Pacolet e a., 2007). In dat geval is de kans groot dat de activiteiten nooit geregistreerd worden en dus ook geen deel uitmaken van de rekeningen van het land. Ondanks de neiging tot onderrapportering van dit soort zwarte transacties door respondenten, gaf ongeveer een derde van de Vlaamse respondenten in de enquête van de European Social Survey (ESS)¹ toe wel eens cash te hebben betaald zonder ontvangstbewijs met de bedoeling geen BTW of andere belastingen te betalen. Dit aandeel is significant hoger dan het gemiddelde van alle aan de ESS deelnemende landen namelijk 1 op 4, maar loopt ongeveer gelijk met de rest van België. Tussen de Belgische regio's bestaat dus geen significant verschil.

Uiteraard is het mogelijk dat de algemeenheid van de vraag ertoe leidt dat ze anders geïnterpreteerd wordt in verschillende landen, bijvoorbeeld door verschillen in de regelgeving. Bovendien is het mogelijk dat er een onderschatting van de werkelijkheid bestaat

* Hogeschool-Universiteit Brussel. E-mail: stef.adriaenssens@hubrussel.be.

** Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek en Vakgroep Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam (Nederland).

*** Onderzoeksgroep Verzorgingsstaat en Wonen van het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Katholieke Universiteit Leuven.

**** Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam.

omwille van sociaal wenselijke antwoorden. Maar het lijkt wel gerechtvaardigd om te besluiten dat ook in Vlaanderen een betekenisvol deel van de economische transacties niet geregistreerd wordt.

Deze uitspraak zal omwille van haar algemeenheid uiteraard nauwelijks verbazing wekken. Om dit verwijt van een te grote algemeenheid van de vraag te verhelpen, introduceren we als tweede illustratie een onderzoek naar meer concrete vormen van ongekeerde economische transacties. In een recente survey werd een steekproef van de Vlaamse huishouden bevestigd over het onderhoud aan hun gezinswoning. Ook hier blijkt dat ongeveer een vijfde van de uitgaven in het zwart gebeuren, dit wil zeggen zonder factuur en met de uitdrukkelijke intentie om kosten te besparen door fiscale ontduiking² (Adriaenssens & Hendrickx, 2008). Een vergelijkbare conclusie dringt zich dus op: een belangrijk deel van de economische activiteiten wordt niet geregistreerd, en is bijgevolg ongekeerd door de overheden.

Deze ‘ongekende samenleving’ beperkt zich echter niet tot de wereld van strikt economische gebeurtenissen en feiten, zoals de derde illustratie toont. Ook de kennis over de bewoners van het Vlaamse of Belgische grondgebied is niet erg precies. Op het domein van de bevolkingsstatistiek leveren de gegevens van de overheden immers geen getrouwe weergave van het werkelijke aantal bewoners. Of we deze bewoners nu betitelen als ‘illegale vreemdelingen’, ‘mensen zonder papieren’ of ‘ongedocumenteerde migranten’, twee zaken staan buiten kijf: ze bestaan, en verder blijft onze kennis over aantal, levensstandaard, overtuigingen en gedrag ver beneden de kennis over gedocumenteerde bewoners. Over de grootte van de afwijking is discussie nodig en nuttig.

Uit de illustraties hierboven kunnen we opmaken dat een belangwekkend deel van de samenleving zich onder de waterlijn van de officiële waarneming bevindt. We beseffen en kunnen aantonen dat deze ongekeerde samenleving bestaat, maar de grootte en de logica ervan kunnen we niet onmiddellijk inschatten of verklaren. Een andere vraag is of dit vanuit maatschappelijk oogpunt relevant, problematisch of interessant is? Om zich een idee te vormen van het maatschappelijk actuele gehalte van deze ongekeerde samenleving, volstaat het om te kijken naar het publieke debat. Over irreguliere migratie, zwartwerk en fiscale fraude bijvoorbeeld wordt met enige regelmaat en zorg gedebatteerd en bericht. Naast de gebruikelijke ongerustheid over de gevolgen voor de overheidsfinanciën en de economie, spreekt men in deze discussies ook over de kwetsbare positie van personen die op een of andere manier deel uitmaken van deze ongekeerde samenleving. Deze bijdrage neemt dit laatste probleem als uitgangspunt. Daarom concentreren wij ons niet zozeer op informeel werk in het algemeen, maar kijken we voornamelijk naar de ervaringen van de individuen die dat werk verrichten, in het bijzonder irreguliere migranten. Niet alleen ‘gewone’ Vlamingen zijn namelijk actief in het informele circuit; irreguliere migranten zijn omwille van hun juridische statuut (geen wettig verblijf) per definitie en feitelijk aangewezen op inkomensverwerving buiten het formele circuit, en zijn dus min of meer veroordeeld tot de informele arbeidsmarkt.

Deze focusbijdrage zal voornamelijk materiaal bevatten dat terugvalt op het onderzoek dat de auteurs zelf hebben gevoerd. Dat is niet ingegeven door een drang om andermans werk te negeren, maar op de spijtige vaststelling dat er weinig sociaalwetenschappelijk empirisch onderzoek wordt verricht naar de ongekeerde samenleving in Vlaanderen. In tegenstelling tot de populaire verbeelding en de massamedia, heeft academisch Vlaanderen bijzonder weinig aandacht besteed aan deze problematiek. De schaarse uitzonde-

ringen zijn het pionierswerk van Max Frank (1973), de bijdragen van Hans Geeroms in de jaren '80 (1983, 1984) en een reeks bijdragen uit het begin van de jaren '90, gebundeld in een uitgave getiteld 'De donkere kant van de maan' (Desaeyere & Van Haegendoren, 1993).

Deze bijdrage wordt als volgt opgebouwd. In een eerste onderdeel worden de belangrijkste concepten besproken die ons in staat stellen om de problematiek te schetsen. Nadat de centrale concepten zijn verduidelijkt, wordt aangegeven op welke wijze de hechte relatie tussen informeel werk en de bestaansmiddelen van irreguliere migranten gedacht kunnen worden.

Bij wijze van situering van het probleem volgt nadien een overzicht van de schattingen van de grootte van de informele sector en het aantal irreguliere migranten. Voor de zoektocht naar het meten van de omvang van de ondergrondse economie en informele tewerkstelling, situeren we Vlaanderen in de Belgische en internationale context. Daarbij wordt kort ingegaan op macro-economische schattingen en schattingen op basis van enquêtegegevens. Daarbij wordt nagegaan of deze gegevens consistent zijn.

Om ons een idee te vormen van het aantal irreguliere migranten en hun relatieve deelname in de informele sector wordt gebruik gemaakt van statistieken van de sociale inspectiediensten en van de federale politie gecombineerd met bestaand onderzoek. Deze benaderingen worden eveneens kort gepresenteerd.

Het derde onderdeel geeft een overzicht van onderzoek naar informele markten aan de hand van 2 recente onderzoeken waarvan de resultaten samengevat worden. In een eerste casus wordt zwartwerk in de bouwsector gepresenteerd en verklaard. Deze belangrijke fraudegevoelige sector is recent onderzocht door middel van een enquête bij een steekproef van aannemers en bouwbedrijven. We presenteren de resultaten voor Vlaanderen en vergelijken ze met de globale resultaten van het onderzoek. De tweede casus is een studie naar de kwaliteit van het werk van informele huishoudelijke werkers. Deze data zijn gebaseerd op een bevraging van een staal van Vlaamse huishoudens en hun huishoudelijke helpers in 2007 en 2008.

In het vierde en laatste onderdeel van de bijdrage worden de voornaamste inzichten over informeel werk door irreguliere migranten gepresenteerd. Daarbij wordt dieper ingegaan op de rol die verscheidene kapitaalsoorten spelen bij de (informele) activiteiten van irreguliere migranten.

1. Begrippen

Wanneer het gaat over informele economische activiteiten, dan valt vooreerst op dat heel veel verschillende begrippen gebruikt worden: informele, ongedocumenteerde ongerapporteerde, illegale, secundaire, marginale, huishoudelijke, verborgen, onbelaste, parallelle, schaduw, grijze, zwarte, ondergrondse of verborgen economie (Kazemier, 2003). De begripsverwarring is dan ook groot. Om enige kans te maken op een sociaalwetenschappelijke verduidelijking en verklaring bestaat de eerste taak erin om het probleem conceptueel te duiden.

Hoewel weinig overeenstemming bestaat over de precieze begrippen, lijkt er wel overeenstemming te bestaan om minstens 3 belangrijke dimensies te onderscheiden in de

economische taxonomie van de ongekeerde samenleving (zie bijvoorbeeld Pacolet & Marchal, 2003; Portes & Haller, 2005; Schneider & Enste, 2002). Ze worden in deze bijdrage aangeduid met de begrippen huishoudelijke, informele en criminele economie.

Vooreerst wordt een deel van de 'economie', dit wil zeggen van de activiteiten die een toegevoegde waarde creëren, beschouwd als ongeregistreerd uit zijn aard. Deze *huishoudelijke arbeid en nauw daarmee verbonden activiteiten* (zoals onbetaalde hulp aan familie, burens of vrienden) zijn in principe niet vermarkt en worden niet verrekend in de nationale rekeningen (Chadeau, 1992; Landefeld & McCulla, 2000). Deze sector van huishoudelijke economie is nauwelijks gereguleerd, en druist evenmin principieel in tegen bestaande wetgeving met betrekking tot belastingen of arbeid. Haar belang kan nauwelijks onderschat worden. Uit tijdsbudgetonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat in de hele samenleving ongeveer evenveel gewerkt wordt binnen de huishoudelijke economie als in formeel werk. Deze bijdrage besteedt echter verder geen aandacht aan deze ongeregistreerde economische activiteiten, omdat we ons willen concentreren op activiteiten die onwettelijk zijn qua procedure of organisatie, eerder dan niet geregeld door de wet.

Dat is dan ook de tweede dimensie van de ongekeerde samenleving, die doorgaans wordt aangeduid met begrippen zoals informele (Castells & Portes, 1989), ondergrondse (OECD, 2002) of schaduw economie (Schneider & Enste, 2002). Wij zullen in deze bijdrage consequent spreken over *de informele economie*. Wat is dan deze informele economie? Een goede omschrijving van dit concept kan enkel gegeven worden door middel van een tegenstelling: de informele economie is het geheel van economische fenomenen dat niet tot de formele economie behoort. Dat betekent dat de informele economie slechts kan bestaan in zoverre er een geïnstitutionaliseerd en gereguleerd economisch systeem bestaat. Maar daarmee is het probleem alleen maar verschoven. De nieuwe vraag luidt dan immers wat de formele economie is, of wat formele economische activiteiten zijn. Formele economische fenomenen behelzen het deel van de economie dat officieel geregistreerd en gereguleerd wordt. Dat betekent dat de lijn tussen formele en informele economie alleen duidelijk getrokken kan worden door de overheid of de staat te betrekken. De formele economie is het geheel van activiteiten dat van staatswege gereguleerd en geregistreerd wordt. Daarop voortbouwend, is de informele economie het geheel van economische activiteiten dat zich aan het regulerende kader van de staat onttrekt (vergelijk Feige, 1990). Informeel werk is het geheel van werkzaamheden die plaatsvinden zonder bescherming van en melding aan de overheid.

Een derde dimensie van de ongekeerde samenleving tot slot, is *de criminele economie*. Bij informele activiteiten is er sprake van een normovertreding. Het criterium om een onderscheid te maken met criminele activiteiten, is de vraag of de regelovertrading zich beperkt tot het proces van productie en distributie, dan wel of ook het eigenlijke product (de dienst of het goed) illegaal is. In het eerste geval spreken we over informele economie: overtredingen bevinden zich op het niveau van regels met betrekking tot arbeidstijden, veiligheid of hygiëne en - de dimensie die verreweg het meeste aandacht krijgt - aangifte en betaling van belastingen. Bij de criminele economie zijn deze overtredingen doorgaans ook aanwezig, maar is ook het eigenlijke product door de wet verboden. Klassieke voorbeelden zijn illegale drugs en wapenhandel, maar ook bijvoorbeeld seksuele dienstverlening (prostitutie en enkele varianten) is in vele landen een deel van de illegale economie.

Sommige auteurs verzetten zich tegen de scheiding tussen de criminele en de informele economie, onder meer omdat in overlevingsactiviteiten van armen vaak slechts een theo-

retisch onderscheid bestaat tussen beide (bijvoorbeeld Venkatesh, 2006). Bovendien lijkt de grens tussen informele en criminele economie bij fraudebestrijding en het meten van de omvang van de fraude vaak erg dun: vaak gaan sociaal- en fiscaalrechtelijke inbreuken gepaard met criminele activiteiten (Pacolet & De Wispelaere, 2008).

Voor de rest van deze bijdrage concentreren wij ons op de tweede dimensie van de ongekende samenleving: de informele economie. Het aspect van informeel werk dat de meeste aandacht krijgt is ongetwijfeld zwartwerk. Een invalshoek die vaak wordt gehanteerd in de sociaalwetenschappelijke literatuur is gericht op de inkomsten die de overheid misloopt door zwartwerk. Hoe belangrijk en belangwekkend deze schattingen ook mogen zijn, het hoofddaccent van deze bijdrage ligt op de levensomstandigheden van de betrokkenen. We zullen nagaan op welke wijze mensen hun activiteiten in de ongekende samenleving ervaren, welke sociale determinanten en voorwaarden informeel werk mogelijk maken, en wat de effecten zijn voor participanten in de informele sector. Daarbij wordt bijzondere aandacht besteed aan het belang van economisch, cultureel en sociaal kapitaal bij vragers naar en aanbieders van informeel werk.

Irreguliere migranten hebben vanwege de aard van hun statuut, of precies door het ontbreken van een wettelijk statuut formeel geen toegang tot de reguliere arbeidsmarkt. Hoewel een enkeling erin slaagt om tussen de mazen van de wet door te glippen of om formeel werk te bemachtigen met behulp van valse documenten, zijn irreguliere migranten primair aangewezen op informeel werk om in hun levensbehoeften te voorzien. Toch zijn er cruciale verschillen tussen Vlamingen die zich engageren in de informele sector en irreguliere migranten die hier hun arbeid aanbieden. Zo hebben Vlamingen doorgaans ook andere mogelijkheden, terwijl de informele markt meestal de enige toegankelijke bron van inkomsten is voor irreguliere migranten. De mechanismen achter informele tewerkstelling zijn voor deze groepen dus verschillend, wat de waarde van hun economisch, cultureel (of human) en sociaal kapitaal vermoedelijk beïnvloedt.

2. Schattingen van de grootte van de ongekende samenleving

2.1. De grootte van de informele sector

De laatste decennia is een hele verzameling methoden ontwikkeld om de economische dimensie van de ongekende samenleving te schatten: directe en indirecte methoden en macro-economische of micro-economische methoden (voor een overzicht zie Kazemier, 2003; Pacolet e.a., 2007). Hierna volgt een kort overzicht van de meest gebruikte bronnen: enquêtegegevens, macro-economische schattingen en ramingen op basis van controlegegevens.

Grosso modo is de macro-economische methode gebaseerd op indirecte informatie zoals de omvang en circulatie van chartaal geld, fysieke inputvariabelen zoals de consumptie van elektriciteit, of latente variabelen zoals belastingdruk die de omvang van de fraude kunnen helpen schatten.

Directe methodes zijn gebaseerd op de rechtstreekse bevraging van consumenten, werknemers of ondernemers, of op het gebruik van administratieve data, doorgaans controlegegevens. Een tussenvorm bestaat in het combineren en verzoenen van tal van informatiebronnen in het schema van de nationale rekeningen. Deze benadering heeft als dubbel voordeel dat een geaggregeerd cijfer van het aandeel van de informele economie in het

BBP wordt bekomen, maar ook dat zwartwerk kan uitgesplitst worden naar inkomenscategorieën, sectoren of de belangrijkste actoren.

Het gebruik van administratieve gegevens van de sociale en fiscale inspectiediensten heeft het voordeel van informatie te verzamelen bij diegenen die de fraude moeten bestrijden, en dus ook het direct zicht moeten hebben op de vormen en het voorkomen en de omvang. Nadelen zijn dat de controles niet random gebeuren, dat sommige informele activiteiten geheel of gedeeltelijk aan controle ontsnappen, en dat internationale vergelijkingen moeilijk zijn.

2.1.1. Enquêtes

De directe raming op basis van enquêtes is voorhanden in België. Zo werd al in de jaren 1980 een raming gemaakt door Hans Geeroms (1984) met een inschatting van de totale omvang, en specifieke risicocategorieën. In 2007 is een nieuwe inschatting beschikbaar gekomen op basis van een Europese enquête in het kader van de Eurobarometer (European Commission, 2007). Zij reveleerde vooral een bijzonder lage raming van de ongekende economie³. Niettemin kunnen deze resultaten al een eerste indicatie geven van het aanbod van en de vraag naar informele activiteiten.

Uit tabel 1 blijkt dat ongeveer 1 op 4 Vlamingen (23%) wel eens goederen of diensten in het zwart kopen, tegenover 15% in Europa (EU-27). Het is opvallend dat het verschil tussen Europa en Vlaanderen verdwijnt voor wat het zelfgerapporteerde aanbod van zwartwerk aangaat. Ongeveer 5% van de Vlaamse respondenten geeft toe zelf in het zwart te werken. Op basis van de vragen of men zelf in het zwart werkt, en hoeveel weken per jaar en hoeveel uren in die weken kan men het volume ramen en dit vergelijken met een gemiddelde voltijdse baan voor België. Dit zou voor 0,6% staan van het totale werkvolume in een economie, ongeveer gelijk aan de schatting voor Europa. Het gepercipieerde aanbod van zwartwerk bedraagt 25,4% voor België wat heel wat hoger ligt in vergelijking met het cijfer voor Europa (19,3%) en het zelfgerapporteerde aanbod van zwartwerk (6%) in België.

Een andere vraag peilt naar onder de tafel betaald loon (de zogenaamde ‘envelope wages’). Ook hier is het verschil tussen de Vlaamse en de Europese melding klein (5,3 tegenover 5%). Op Belgisch niveau ligt dit met een aandeel van 0,9% van de totale loonmassa zelfs lager dan de Europese raming (2,2%).

De Eurobarometer levert nog andere interessante informatie op. Zo is gepeild naar de inschatting van de pakkans. Merkwaardig is dat slechts 25,6% van de Vlaamse respondenten deze pakkans als zeer hoog of redelijk hoog inschatten. Dat is een opvallend lager aandeel dan de Europese en Waalse respondenten met 33% respectievelijk 36,6%. Anderzijds verwachten meer Vlamingen een boete te moeten betalen indien ze betrapt worden.

Ten slotte wordt ook gevraagd om de categorieën aan te duiden waar men het meeste fraude vermoedt, en dan blijken dit in afnemende volgorde de werklozen te zijn, de irreguliere migranten en de zelfstandigen. Enkel voor de zelfstandigen is de inschatting van de Vlaamse respondenten hoger dan in heel Europa. Deze antwoorden zijn veeleer te lezen als een opinieonderzoek, eerder dan een solide basis voor het werkelijk ramen van de omvang van de informele economie. Merkwaardig is wel dat een verschil schijnt te bestaan tussen de regio's in België in de perceptie op informele activiteiten. Zo antwoorden de respondenten in Wallonië opvallend minder vaak dan in Vlaanderen dat zelfstandigen actief zijn in zwartwerk, terwijl zij dit in vergelijking met Vlaanderen meer verwachten

van de werklozen. Hetzelfde verschil werd vastgesteld in een onderzoek bij ondernemingen in de bouwsector (zie verder 3.1).

Tabel 1. Ramingen van de omvang van zwartwerk in Vlaanderen, Wallonië, België en EU-27, 2007, in %.

	Vlaanderen	Wallonië	België	EU-27
Vraag naar zwartwerk				
- diensten verworven die zwartwerk veronderstellen	15	16	15	9
- goederen verworven die zwartwerk veronderstellen	8	8	8	6
- diensten en/of goederen verworven die zwartwerk veronderstellen	23	24	23	15
Aanbod van zwartwerk				
- voert zelf zwartwerk uit	4,8	5,3	6	5
als deel van totale productie	nb	nb	0,6	0,6
- ontvangt cash in de hand (onder tafel)	5,3	4,6	6	5
als deel van totaal inkomensvolume	nb	nb	0,9	2,2
- perceptie over geschatte deel van de bevolking dat aan zwartwerk doet	nb	nb	25,4	19,3
Perceptie van zwartwerk				
- pakkans zeer hoog en redelijk hoog	25,6	36,6	31	33
- verwachte sancties: normaal verschuldigde belasting + boete	74,4	84,6	78	60
Opinie over categorieën meest vatbaar voor zwartwerk				
- werklozen	42	62	47	41
- irreguliere immigranten	22	19	23	23
- zelfstandigen	18	11	16	13

nb=gegevens niet beschikbaar

Bron: European Commission (2007) en berekeningen voor de gewesten door E. Fegatilli, CREPP, ULg.

2.1.2. Nationale en regionale rekeningen

In België zijn in het verleden tal van macro-economische schattingen geweest die tot een redelijk hoog percentage van zwartwerk leidden. Ook recente buitenlandse schattingen op basis van indirecte methoden leveren een hoge raming op (een overzicht in Pacolet e.a., 2007).

De Belgische nationale rekeningen bieden een goed vertrekpunt voor de inschatting van de hoegrootheid van de informele economie. Het vertrekpunt van de constructie van macro-economische aggregaten is te streven naar zo precies mogelijke metingen van productie, inkomen en consumptie van de verschillende economische actoren. Zoals in de inleiding geïllustreerd, ontsnapt een deel van de economische activiteiten aan deze registratie. Om de economische activiteiten van deze 'ongekende samenleving' toch enigszins op te nemen, wordt soms gebruik gemaakt van een schatting op een ad hoc basis. Deze schatting neemt dan de vorm aan van een percentage van de geregistreerde activiteiten in sommige sectoren (Pacolet & Marchal, 2003). Het Instituut van de Nationale Rekeningen (INR) gebruikt hiervoor het begrip 'ophogen' en spreekt zodoende over 'ophogingscoëfficiënten'. Deze coëfficiënten zijn het resultaat van een schatting van de informele activiteiten gedeeld door de geregistreerde activiteiten in een bepaalde sector. Door de officiële

schatting te verhogen met de ophogingscoëfficiënt, zou het resultaat preciezer moeten zijn.

De Belgische nationale rekeningen bevatten al sinds jaren een inschatting van de ophogingscoëfficiënten voor informele activiteiten in een aantal inkomenscategorieën en sectoren. Het Instituut voor de Nationale Rekeningen vermoedt dat informele activiteiten het meest voorkomen waar aan particulieren wordt geleverd, zoals in (een deel van) de bouwsector, detailhandel, onderhoud van voertuigen, horeca, activiteiten van medici en paramedici.

Tabel 2. Informele bruto toegevoegde waarde en lonen voor enkele sectoren in het Vlaamse Gewest, 2006, in miljoenen euro.

Sectoren	Correcties		Eindbedrag (incl. correctie)		Correctie als % van eindbedrag	
	Bruto toegevoegde waarde	Lonen	Bruto toegevoegde waarde	Lonen	Bruto toegevoegde waarde	Lonen
Industrie	307,4	37,1	33.433,7	20.636,4	0,9	0,2
Bouwnijverheid	2.171,8	391,9	9.441,5	5.040,4	23,0	7,8
Groot- en kleinhandel, reparatie van auto's en huishoudelijke artikelen	1.854,3	144,3	23.465,5	12.089,0	7,9	1,2
Hotels en restaurants	398,7	28,0	2.565,6	1.316,0	15,5	2,1
Vervoer, opslag en communicatie	192,6	15,3	12.801,0	7.444,4	1,5	0,2
Onroerende goederen, verhuur en diensten aan bedrijven	1.640,7	78,9	38.337,8	11.567,6	4,3	0,7
Gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening	616,1	9,8	11.266,6	8.072,7	5,5	0,1
Gemeenschapsvoorzieningen, sociaal-culturele en persoonlijke diensten	174,4	11,6	3.255,8	1.766,3	5,4	0,7
Particuliere huishoudens met huishoudpersoneel	0	0	453,1	453,1	0	0
Totaal Vlaanderen	7.359,0	717,0	162.817,9	89.566,7	4,5	0,8
België (ter vergelijking)	10.129,0	1.017,0	245.686,0	142.597,0	4,1	0,7

Bron: Eigen berekeningen op basis van toepassing nationale ophogingspercentages INR (2006) op Regionale Rekeningen Vlaanderen, Belgostat.

In tabel 2 schatten wij de informele activiteiten voor Vlaanderen door de ophogingscoëfficiënten voor België uit de nationale rekeningen toe te passen op de Regionale Rekeningen voor het Vlaamse Gewest van 2006⁴. Omdat de coëfficiënten behouden zijn, is het eindpercentage verschillend onder invloed van het verschil in sectorale structuur. Blijkbaar heeft Vlaanderen een productiestructuur waar relatief meer fraude wordt verondersteld zodat wij voor Vlaanderen op een totaal percentage van het BBP van 4,5 uitkomen tegenover 4,1 voor België. Dit is te verklaren doordat in Wallonië bijvoorbeeld meer overheid aanwezig is, waar geen informele activiteiten worden verondersteld. Uiteraard wringt hier het schoentje voor deze methode: ze kan niet toetsen of de informele economie verschillend is tussen de regio's, zelfs niet voor eenzelfde sector.

Een extra nadeel is dat een aantal assumpties lager liggen dan blijkt uit empirische detail-

studies. Zo is de verhoging van de loonmassa beperkt tot 0,7%. In een recent onderzoek op basis van controlegegevens wordt datzelfde cijfer op 6% geschat (Pacolet e.a., 2007). Hetzelfde geldt voor 'particuliere huishoudens met huishoudpersoneel'. Deze sector is volgens de definitie van de nationale rekeningen zelfs 'fraudeon gevoelig' (Pacolet & Marchal, 2003). Nochtans is uit eigen onderzoek gebleken dat ongeveer een derde van de betaalde huishoudelijke helpers informeel tewerkgesteld zijn (zie 3.2).

2.1.3. Administratieve ramingen

Op basis van de resultaten van de 2 voornaamste sociale inspectiediensten bij 26 à 30% van het totaal aantal ingeschreven werkgevers (65.106 gecontroleerde bedrijven) werd gemiddeld 521,5 miljoen euro per jaar geregulariseerd. Aan een geschat bijdragepercentage van 45% zou dat leiden tot 234,7 miljoen euro extra inkomsten per jaar. Door deze resultaten te extrapoleren naar de niet gecontroleerde en dus ook niet geregulariseerde bedrijven, schatten wij in recent onderzoek dat 6% van de bijdragen ontdoken wordt (Pacolet, Marchal, 2001, 2003 en Pacolet e.a., 2007). Het verschil met de schatting van de nationale rekenaars (0,7% van de loonmassa) is dus groot.

Een update en verdere sectorieel verfijning is mogelijk. Een belangrijk ander segment van niet aangegeven inkomsten betreft de zelfstandige arbeid in diverse sectoren. Het verruimen van deze methodiek tot de informatie beschikbaar bij de inspectie van het Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (RSVZ) kan een inschatting maken van het zwartwerk in dit segment. Ten slotte is ook een confrontatie van de informatie met de fiscale administraties noodzakelijk, onder meer naar beroepsgroepen.

De voordelen van deze aanpak zijn dat geen aparte dataverzameling nodig is, dat de gegevens erg gedetailleerd zijn en dat de betrouwbaarheid van de informatie vrij hoog is. Bijkomend voordeel is dat gebruik van deze informatie de effectiviteit van de controle kan verbeteren. Hierna wordt binnen de administratieve gegevens gezocht naar de omvang van zwartwerk door illegale arbeidskrachten.

2.2. Irreguliere migranten en hun informele activiteiten

Van Meeteren en anderen (2007) maakten in een eerdere publicatie een schatting van het aantal personen dat zonder wettige verblijfsvergunning in België verblijft. Aan de hand van een methode ontwikkeld door Burgers (1996) werd het aantal personen dat op jaarbasis⁵ onwettig in België verblijft op ruim 100.000 geraamd. De schatting betreft een toepassing van de multiplier-methode en kwam tot stand door informatie uit politiestatistiek en medische statistiek te combineren met informatie verkregen uit eigen interviews.

In Nederland werd het aantal mensen zonder wettig verblijf in 2005 geschat op ruim 120.000 (van der Heijden e.a., 2006). Op basis van deze schattingen kunnen we concluderen dat er in België in verhouding tot de totale bevolking meer mensen zonder wettig verblijf zijn dan in Nederland. Gezien de relatieve omvang van de informele sector in deze landen is dat niet verwonderlijk. Uit ander onderzoek weten we namelijk dat de relatieve grootte van de Belgische informele economie bijna tweemaal die van de Nederlandse is (Schneider & Klinglmair, 2004), en dat er een positieve relatie bestaat tussen de omvang van de informele sector en de aanwezigheid van irreguliere migranten (Brochmann, 1999; Jahn & Straubhaar, 1999; Reyneri, 1999; Samers, 2005; Sassen, 1999).

Op basis van de politiestatistiek die werden gebruikt voor het maken van de schatting, afkomstig uit de operationele gegevensbank van de Belgische politiediensten (Algemene

Nationale Gegevensbank), documenteren we hoeveel aanhoudingen de Belgische politiediensten in verband met zwartwerk verrichtten, en welk het aandeel is van personen die onwettig in België verblijven. Deze gegevens vormen samen een ruwe indicator van de relatieve deelname van irreguliere migranten in de informele sector in België. In tabel 3 zien we dat de deelname over de periode 2001-2005 ongeveer 19% bedraagt en daarmee aanzienlijk is.

Tabel 3. Aandeel van irreguliere migranten bij aanhoudingen naar aanleiding van controle op zwartwerk in België, periode 2001-2005.

Aantal aanhoudingen in verband met zwartwerk	2001	2002	2003	2004	2005	Totaal
Aantal irreguliere migranten (1)	503	499	539	585	609	2.735
Totaal: alle aanhoudingen (2)	1.192	2.004	3.284	3.488	4.263	14.231
(1) in % van (2)	42	25	16	17	14	19

Bron: Algemene Nationale Gegevensbank (ANG).

De politiestatistiekken lijken erop te wijzen dat het aandeel van irreguliere migranten in de informele sector in België is afgenomen. Terwijl het aantal aanhoudingen van irreguliere migranten in verband met zwartwerk in de periode 2001-2005 redelijk stabiel is gebleven, is het totale aantal aanhoudingen sterk gestegen. Vermoedelijk is dit het gevolg van wijzigingen in het uitvoeringsbeleid van de politiediensten. De laatste jaren zijn zij steeds strenger op zwartwerk gaan controleren. Het gevolg hiervan kan zijn dat werkgevers de voorkeur geven aan meer hybride vormen van informele arbeid (Iskander, 2000), bijvoorbeeld wettig verblijvende personen wier werk slechts gedeeltelijk wordt opgegeven. Hierdoor wordt het voor irreguliere migranten moeilijker om werk te vinden en worden zij gedwongen om meer ‘ondergronds’ en meer verborgen vormen van werk te verrichten (Van der Leun & Kloosterman, 2006).

Een mogelijk probleem bij voorgaande gegevens is dat de politie doorgaans niet expliciet zoekt naar zwartwerk en dat aanhoudingen naar aanleiding van zwartwerk enkel zullen plaatsvinden bij zware inbreuken. Daarom is het beter een zicht te krijgen op het aantal onregelmatigheden dat men bij de controle op zwartwerk vaststelt en de personen die hierbij betrokken zijn. Sociale inspecties focussen hierop. Om die reden kan worden gesteld dat informatie beschikbaar bij de sociale inspecties een waardevolle bron kan zijn, ook om het aandeel van irreguliere migranten in de informele economie te schatten. Zo is het de moeite waard om na te gaan welk aandeel van de door de sociale inspecties vastgestelde onregelmatigheden betrekking hadden op de categorie ‘vreemde arbeiders’, wat niet noodzakelijk irreguliere migranten zijn. Uit de recente jaarverslagen van het ‘Toezicht op Sociale Wetten’ (TSW) voor gans België blijkt dat bij ongeveer 40% van de controles onregelmatigheden worden vastgesteld, en dat tussen de 6,9 en 9,4% van de onregelmatigheden (dus bij ongeveer 4% van het totaal) ook slaan op ‘vreemde arbeiders’. Doorheen de jaren blijft dit aandeel vrij stabiel; er is geen expliciete trend van een stijgend of dalend aandeel.

De Vlaamse sociale inspectiedienst van Werk en Sociale Economie (IWSE, jaarrapport 2005-2007) heeft in het bijzonder de opdracht buitenlandse werknemers te controleren, meer bepaald op basis van de wetgeving op arbeidskaarten en –vergunningen. Voor de jaren tussen 2005 en 2007 schommelt het aandeel opgestelde Pro Justitia’s tussen de 6 en

de 9,4%. Bij 5,7% van de onderzoeken werd een inbreuk vastgesteld betrekking hebbende op ‘een illegaal verblijf en geen arbeidskaart’.

De rode draad doorheen de gegevens over controles op zwartwerk, zowel door politiediensten als door de sociale inspecties, is dat de proportie van vaststellingen met betrekking tot (irreguliere) migranten vrij stabiel is. De gegevens geven geen uitsluitsel over het precieze aandeel van irreguliere migranten in informeel werk, maar ze lijken wel in de richting te wijzen dat een vrij stabiel maar beperkt deel ervan door irreguliere migranten wordt verricht.

Tabel 4. Vastgestelde onregelmatigheden inzake zwartwerk in België, periode 2000-2006, in absolute cijfers en in %.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
- Aantal instellingen gecontroleerd op zwartwerk	12.028	12.894	14.611	14.547	14.500	14.397	15.532
- Totaal vastgestelde onregelmatigheden	4.693	5.442	6.190	6.218	6.115	6.022	6.483
- waarvan aantal vreemde arbeiders	326	510	563	586	526	554	514
- % onregelmatigheden in verhouding tot het aantal gecontroleerde inrichtingen	39,0	42,2	42,4	42,7	42,2	41,8	41,7
- % onregelmatigheden 'vreemde arbeiders' in verhouding tot het aantal gecontroleerde inrichtingen	2,7	4,0	3,9	4,0	3,6	3,8	3,3
- % onregelmatigheden 'vreemde arbeiders' in verhouding tot het totaal aantal onregelmatigheden	6,9	9,4	9,1	9,4	8,6	9,2	7,9

Bron: Toezicht op sociale wetten (TSW), Activiteitenverslag 2000-2006.

3. De sociale werkelijkheid van informeel werk

In dit onderdeel schetsen wij 2 sectoren waar informeel werk vaak voorkomt. De 2 casussen geven tegelijk een zicht op de moeizame methoden en benaderingen die denkbaar zijn om de informele economie beter te leren begrijpen. Beide onderzoeken zijn gebaseerd op gestandaardiseerde vragenlijsten als basis voor gegevensverzameling, maar in het eerste geval werden bouwondernemingen rechtstreeks bevroegd, terwijl in het tweede geval de huishoudelijke helpers en het gezin waar ze werkten benaderd werden.

3.1. Casus 1: de bouwsector

Een vaak genoemde sector waar informele activiteiten en belastingontduiking vaak zouden voorkomen, is ongetwijfeld de bouwsector. Het is ook de meest gecontroleerde sector. Toch lijkt het erop dat zwartwerk hier onder telkens nieuwe vormen voorkomt. Een recent onderzoek (Pacolet & Baeyens, 2007) maakt een inventaris van nieuwe fraudevormen en tracht hierop ook empirisch greep te krijgen. Het fenomeen werd aangepakt door bouwondernemingen te bevroegen onder de verbloemde terminologie van ‘deloyale concurrentie’. Door de medewerking van de Vlaamse en de Waalse bouwfederaties⁶ kan

een beeld van Vlaanderen worden geschetst in vergelijking met Wallonië. Aan de bouwondernemingen werd gevraagd of en hoe vaak zij deloyale concurrentie onder allerlei vormen van fraude ondervinden van concurrenten, wat hun inschatting is van zwartwerk in de sector, wat de voornaamste vormen zijn en wat de gevolgen zijn voor hen. Wat niet gevraagd is, is of zij zelf aan zwartwerk doen of belastingen ontduiken.

Tabel 5. Gepercipieerde omvang van deloyale concurrentie en de impact op de bouwsector, Vlaanderen en Wallonië, 2006, in % tenzij anders vermeld.

Omvang van de deloyale concurrentie	VCB* (Vlaanderen)	Bouwunie (Vlaanderen)	CCW** (Wallonië)
- % ondernemingen dat zegt deloyale offertes te ontvangen (a)	36	53	31
- % deloyale offertes van de ontvangen offertes (b)	31	24	38
- % deloyale offertes van het totaal aantal offertes (c) = (a) x (b), in percentage	11	13	12
- % dat gebruik maakt van deloyale offertes	29	19	17
- % van de ondernemingen dat nadelen ondervindt van deze deloyale concurrentie (d)	51		61
- waarvan nadelen onder de vorm van minder werk (e)	59		71
- % van het totaal aantal ondernemingen dat nadelen ondervindt onder de vorm van minder werk (f) = (d) x (e), in percentage	30		43
- aantal verloren jobs omwille van deloyale concurrentie (in voltijdse banen) dat benadeelde ondernemingen ondervinden	8		5
- aantal verloren jobs voor gemiddeld bouwbedrijf (in voltijdse banen)	2,3		1,8
- aandeel (in %) van de verloren gegane jobs ten opzichte van totaal aantal jobs in een gemiddeld bouwbedrijf	31		25
- impact op de prijs van de deloyale concurrentie (prijsdaling in % van gemiddelde prijs)	17		17

* Vlaamse Confederatie van de Bouw ** Confédération Construction Wallonne.

Bron: Pacolet & Baeyens (2007).

Uit de resultaten van het onderzoek blijkt dat bij gemiddeld 12 à 13% van alle offertes in de sector een vermoeden bestaat dat het gaat om deloyale aanbiedingen. Iets meer dan de helft van de bouwondernemingen in Vlaanderen geeft aan nadelen te ondervinden van deloyale concurrentie. Hiervan geeft 59% van de ondernemingen aan dat de deloyale concurrentie geleid heeft tot minder werk.

De aanbieders van deloyale offertes lijken te verschillen in Vlaanderen en Wallonië. In bovenstaand onderzoek blijkt immers dat de ondernemingen in Vlaanderen meer verdachte offertes krijgen met vermoedelijke betrokkenheid van buitenlandse uitzendkantoren en (bouw)ondernemingen en ook iets meer Belgische zelfstandigen, terwijl men in Wallonië relatief meer Belgische zwartwerkers vermoedt, maar ook buitenlandse. De constructies die men daarvoor hanteert, en dat hangt samen met het soort aanbieder van zwartwerk, zijn in Vlaanderen voornamelijk het niet betalen van sociale zekerheidsbijdragen, BTW, en belastingen ‘in welk land dan ook’, dus ook in het buitenland. Kortom, het gaat ook over misbruik via detachering, interim, of illegale arbeid uit het buitenland (Pacolet & Baeyens, 2007).

Op basis van bovenvermeld onderzoek wordt het verlies aan werk door deloyale concurrentie geschat op gemiddeld 1,8 tot 2,3 voltijdse banen per onderneming, wat zou neerko-

men op 25% tot 31% van het totaal aantal werknemers in de sector. Ook op de prijs heeft deze deloyale concurrentie een merkbaar negatief effect, wat een invloed heeft op de leefbaarheid van de bonafide ondernemingen. Volgens de ondernemers beïnvloedt de deloyale concurrentie de prijzen aanzienlijk (prijstdruk van gemiddeld 17%). In dit onderzoek worden verdere negatieve gevolgen voor de werknemers als werkloosheid, vervanging van reguliere jobs door zwartwerk, het niet-respecteren van loon- en arbeidsvoorwaarden, en het niet betalen van sociale zekerheidsbijdragen in de verf gezet. Maar niet alleen in het frauderende bedrijf worden deze loon- en arbeidsvoorwaarden onder druk gezet. Door de neerwaartse druk kunnen de bonafide ondernemingen uit de markt geconcentreerd worden door malafide ondernemingen. Hiermee wordt het aanzienlijke belang van deze deloyale concurrentie geïllustreerd. Ook micro-economisch is het belang veelzeggend. Voor kleinere ondernemingen in de bouwsector betekent een dergelijk verlies aan werk vermoedelijk het verschil tussen een duurzame uitbouw van de activiteiten en doorgroei naar een grotere schaal versus stagnatie en schaalnadelen. De effecten beperken zich uiteraard niet tot kleinere ondernemingen: grote ondernemingen schijnen vaker deloyale offertes te ontvangen en geven aan er ook vaker nadelige gevolgen van te ondervinden. Ook valt op dat ondernemingen die werken in de grootstedelijke gebieden en in achtergebleven regio's vaker deloyale concurrentie ondervinden. Deze concentratie in grootstedelijke en verarmde regio's dringt het beeld op van een neerwaartse spiraal waarbij zwartwerk, economische achterstand en werkloosheid de basis kunnen vormen voor een nog sterker groeiende informele economie en zwartwerk. Om de getroffen ondernemingen en zelfs hele regio's uit deze neerwaartse spiraal te houden of te halen, zal minstens een beleid van doorgedreven controle verder gezet worden.

3.2. Casus 2: huishoudelijke helpers

Huishoudelijke helpers verrichten arbeid die ertoe leidt dat het huis gepoetst en onderhouden wordt en dat gezorgd wordt voor de gezinsleden die behoefte hebben aan zorg. In tegenstelling tot de gezinsleden zelf, verrichten huishoudelijke helpers deze diensten tegen betaling. In die zin is de markt van huishoudelijke helpers een arbeidsmarkt zoals vele andere. Aanbieders van werk verkopen er hun arbeidsvermogen tegen een bepaald loon. Het bijzondere aan deze markt is dat de arbeid geleverd wordt aan een gezin in de woning. Ongetwijfeld bestaat er een relatie tussen deze afscheiding van de publieke ruimte en de vaststelling dat in de markt voor huishoudelijke helpers veel informele arbeid voorkomt.

De arbeidsmarkt voor huishoudelijke hulp is welhaast een *locus classicus* voor de analyse van informele markten (Akalin, 2007; Anderson, 2007; Cole & Booth, 2007; Glantz, 2005; Harzig, 2006; Hondagneu-Sotelo, 2001; Lan, 2003; Pisani & Yoskowitz, 2002; Salazar-Parreñas, 2008). Soms lijkt het er wel op dat huishoudelijke helpers, voor de overgrote meerderheid vrouwen, alle vormen van uitsluiting en uitbuiting combineren. Deze voorstelling van zaken heeft meerdere oorzaken. Ten eerste is het ongetwijfeld zo dat huishoudelijke helpers, omwille van de aard van hun baan, van hun werkplaats, en omwille van de structuur van deze markt meerdere vormen van mogelijke uitsluiting combineren. We onderscheiden minstens 3 domeinen die aanleiding geven tot deze zwakke positie: de beslotenheid van het huishouden, informeel werk en een irregulier verblijfsstatuut.

Ten eerste wordt er in de literatuur vaak van uitgegaan dat huishoudelijke helpers bijzonder kwetsbaar zijn omdat ze in een private omgeving werken, ver weg van sociale con-

trole. Dat is bijvoorbeeld voor ongewenste seksuele intimiteiten of pesten op het werk een mogelijk probleem. De literatuur gaat er terecht van uit dat dit voornamelijk inwonende huishoudelijke helpers bijzonder kwetsbaar maakt (Ramirez-Machado, 2003). Hen wordt immers niet alleen de bescherming en de openbaarheid van de publieke ruimte ontzegd *tijdens* het werk, maar even vaak ook erbuiten.

Ten tweede wijzen tal van detailstudies uit dat de markt van huishoudelijke helpers een markt is met een hoge prevalentie van informeel werk. Informele werkers die in deze vorm van tewerkstelling terecht komen omwille van hun gebrek aan toegang tot formele markten, worden doorgaans gedwongen tot laagbetaald en precair werk met een verhoogd risico op lage kwaliteit (Rinehart, 2004; Trejos Solorzano & Del Cid, 2003). Er bestaan indicaties dat het enorme succes van het stelsel van de dienstencheques – een door de overheid opgezet en betoelaagd systeem van volwaardige maar gesubsidieerde banen in huishoudelijke hulp en enkele andere diensten – het aandeel zwartwerkers heeft doen afnemen (Peeters e.a., 2008). Er is echter geen enkele reden om aan te nemen dat de informele tewerkstelling van poetshulp en andere huishoudelijke helpers is verdwenen. Uit het onderzoek dat hier wordt gepresenteerd, en dat gebaseerd is op een rechtstreekse bevraging van een staal van Vlaamse huishoudens in de eerste maanden van 2007 en 2008, kan geschat worden dat het aandeel informele huishoudelijke helpers schommelt rond een derde van de markt (34,3%). De reden waarom informaliteit als een vorm van uitsluiting beschouwd kan worden, vindt in de eerste plaats zijn redenen in het feit dat de sociale bescherming van informele huishoudelijke helpers per definitie zwak is. Ze kunnen immers niet terugvallen op de sociale en arbeidswetgeving, die een relatief sterk geheel van beschermende maatregelen vormen voor werkenden. Bovendien valt het geheel van inkomensbeschermende en inkomensvervangende maatregelen zoals ziekte- en werkloosheidsverzekering weg. Zonder enige twijfel zijn informele huishoudelijke helpers op deze dimensie uitgesloten van kwaliteitsvol werk.

Tot slot bestaat een betekenisvol deel van de huishoudelijke helpers uit migranten zonder verblijfsvergunning. Meestal gaat het om Oost-Europese migranten, en in het bijzonder om Polen (Grzymala-Kazłowska, 2005). Een terugkerend thema in het sociaalwetenschappelijk onderzoek naar irreguliere migratie is dat een belangrijke aantrekkingsfactor ontstaat door de vraag naar goedkope arbeid (bijvoorbeeld Morris, 1994).

Samenvattend: het is een interessante vraag om na te gaan of betaalde huishoudelijke helpers door de aard van hun werk en door de aanwezigheid van informele arbeidsrelaties en irreguliere migranten lijden onder laagkwalitatief werk. Zoals hierboven geargumentteerd, kan deze vraag enkel met ja beantwoord worden als het op de dimensie sociale bescherming aankomt. Het centrale probleem is immers dat informele werkers op geen enkele wijze aanspraak kunnen maken op rechten voortvloeiend uit hun baan, zoals publieke gezondheidszorg, werkloosheidsuitkeringen of een bescherming vanwege de overheid in de afdwinging van rechten.

De vraag is of de lage kwaliteit van de arbeid ook kan veralgemeend worden naar andere dimensies van kwaliteit van het werk. In een recent onderzoek hebben Adriaenssens & Hendrickx (2009) gecontroleerd of de informaliteit en het verblijfsstatuut van betaalde huishoudelijke werkers een negatieve impact hebben op arbeidsinhoudelijke kwaliteitsaspecten van hun baan. 'Kwaliteit van het werk' kent evenwel nog andere aspecten, waarop informele werkers zoals gezegd zwakker kunnen scoren. Het doel van het onderzoek was dus om de hypothese te toetsen dat huishoudelijke helpers, en meer nog informele

huishoudelijke helpers en irreguliere migranten met deze baan, een groter risico lopen op een laagkwalitatieve werkinhoud.

Met het oog hierop werd in 2 golven (in de eerste maanden van 2007 en van 2008) een steekproef van Vlaamse gezinnen met minstens één huishoudelijke helper bevroegd. Een meertalige schriftelijke vragenlijst voor de huishoudelijke helper werd achtergelaten en later terugbezorgd. De bevraging was gebaseerd op een vragenlijstonderzoek door de Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen (SERV) dat in 2007 ook werd afgenomen bij een uitgebreide steekproef van de Vlaamse werknemers (Bourdeaud'hui & Vanderhaeghe, 2007). Op die manier was het mogelijk om de scores van huishoudelijke helpers te vergelijken met de kwaliteit van het werk van andere laaggeschoold werkenden in Vlaanderen.

We beperken ons hier tot enkele centrale kenmerken van het werk van de bestudeerde populatie: risico-indicatoren en werkbaarheidsindicatoren. Werkbaarheidsindicatoren refereren aan psychologische toestanden in hoofde van de werkende die de werkbaarheid of de ervaren kwaliteit van het werk vatten. Ze vallen uiteen in 3 dimensies: psychische vermoeidheid, welbevinden in het werk en leermogelijkheden⁷. Volgens het model worden deze werkbaarheidsindicatoren veroorzaakt door een aantal kenmerken van het werk. Deze laatste worden in het SERV-onderzoek risico-indicatoren genoemd. In dit onderzoek zijn de volgende 6 dimensies bevroegd: werkdruk, emotionele belasting, taakvariatie, autonomie, ondersteuning van het gezin (of van de leiding bij de laaggeschoolden) en arbeidsomstandigheden. De gemiddelde scores op deze dimensies zijn genormeerd tussen 0 en 100. Een hogere score (dichter bij 100) betekent dat het werk problematischer is, dus een lagere kwaliteit heeft.

In een eerste beweging is de kwaliteit van het werk van huishoudelijke helpers vergeleken. De verschillen tussen de gemiddeldes zijn getoetst met een t-test. Dat laat ons toe om uit te maken of eventuele verschillen toevallige schommelingen kunnen zijn, dan wel of ze met enige waarschijnlijkheid gebaseerd zijn op werkelijke verschillen.

Tabel 6. Gemiddelde scores voor laaggeschoolden en huishoudelijke helpers op een aantal werkbaarheidsindicatoren en risico-indicatoren (schaal tussen 0 en 100, waarbij hogere score = lagere kwaliteit).

	Laaggeschoolden		Huishoudelijke helpers		Significantie
	Gemiddelde score	N	Gemiddelde score	N	
Werkbaarheidsindicatoren					
Werkdruk	42,7	1214	33,5	268	**
Emotionele belasting	16,2	1213	13,5	267	**
Taakvariatie	57,5	1209	50,5	261	**
Autonomie	56,2	1215	24,4	266	**
Relatie met leiding/gezin	29,7	1220	11,9	269	**
Arbeidsomstandigheden	36,6	1334	15,6	263	**
Risico-indicatoren					
Psychische vermoeidheid	38,9	1299	33,5	259	*
Welbevinden in het werk	28,4	1299	26,2	259	ns
Leermogelijkheden	68,1	1219	52,9	250	**

** p<0,01; * p<0,05; ns=niet significant.

Bron: Adriaenssens & Hendrickx (2008).

Uit tabel 6 blijkt dat, tegen de teneur in de sociaalwetenschappelijke literatuur in, huishoudelijke helpers systematisch beter scoren inzake werkbaarheidsindicatoren. Iets minder duidelijk, maar met eenzelfde tendens, scoren huishoudelijke helpers ook iets sterker op de risico-indicatoren vermoeidheid en leermogelijkheden. Vermoedelijk is één van de voornaamste verklaringen voor deze vaststelling dat in Vlaanderen nauwelijks inwonende huishoudsters bestaan. Terecht wordt er in de literatuur op gewezen dat bij uitstek deze categorie van huishoudhulpen erg kwetsbaar is (bijvoorbeeld Glantz, 2005; Hondagneu-Sotelo, 2001). Omdat de Vlaamse markt voor betaalde huishoudelijke hulp zo goed als volledig bestaat uit werknemers die een dagtaak komen verrichten, is deze groep veel minder kwetsbaar. Een tweede argument is dat werken binnen een private woning en bij een gezin ook een aantal voordelen heeft, zoals een grotere kans op (aangenaam) sociaal contact en een relatief grote autonomie.

Tabel 7. Gemiddelde scores voor formele/informele helpers enerzijds, reguliere/irreguliere huishoudelijke helpers anderzijds op een aantal werkbaarheidsindicatoren en risico-indicatoren (schaal tussen 0 en 100, waarbij hogere score = lagere kwaliteit).

	Formele helpers		Informele helpers		Significantie
	Gemiddelde score	N	Gemiddelde score	N	
Werkbaarheidsindicatoren					
Werkdruk	36,5	175	27,8	93	**
Emotionele belasting	15,6	175	9,6	92	**
Taakvariatie	48,5	175	54,5	89	**
Autonomie	27,2	175	19,4	90	*
Relatie met leiding/gezin	11,7	175	12,4	92	ns
Arbeidsomstandigheden	18,5	175	9,8	88	**
Risico-indicatoren					
Psychische vermoeidheid	36,6	169	28,0	89	**
Welbevinden in het werk	27,8	168	23,6	90	ns
Leermogelijkheden	51,3	163	56,1	86	ns

	Reguliere helpers		Irreguliere helpers		Significantie
	Gemiddelde score	N	Gemiddelde score	N	
Werkbaarheidsindicatoren					
Werkdruk	34,0	245	28,4	23	ns
Emotionele belasting	13,6	244	14,0	23	ns
Taakvariatie	50,3	238	53,0	23	ns
Autonomie	24,4	242	25,4	23	ns
Relatie met leiding/gezin	11,8	245	13,3	23	ns
Arbeidsomstandigheden	16,1	244	9,7	19	ns
Risico-indicatoren					
Psychische vermoeidheid	33,2	236	37,4	22	ns
Welbevinden in het werk	26,2	235	28,0	23	ns
Leermogelijkheden	54,0	226	42,6	23	*

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; ns=niet significant.

Bron: Adriaenssens & Hendrickx (2008).

De centrale vraag is echter of informele arbeidsrelaties en een irregulier statuut aanleiding geven tot een lagere kwaliteit van het werk van huishoudelijke helpers. Zoals uit tabel 7 mag blijken, is dat niet het geval. Voor de irreguliere migranten in de steekproef is er evenmin sprake van een lagere kwaliteit van het werk. Bij de analyse van deze groep is echter voorzichtigheid geboden: door de lage aantallen respondenten die tot de groep van de irreguliere migranten behoren, is de kans groot dat de afwezigheid van significante verschillen te wijten is aan hoge betrouwbaarheidsintervallen.

De voornaamste reden voor de afwezigheid van een systematisch verschil tussen de reguliere en irreguliere huishoudelijke helpers ligt ongetwijfeld in de structuur van de markt voor huishoudelijke diensten. Er zijn heel wat indicatoren die erop wijzen dat de vraag ruimschoots het aanbod overstijgt. Dit creëert een relatief sterke positie voor de huishoudelijke helpers, zelfs in informele banen. Als een huishouden niet voldoet, bijvoorbeeld omdat de ondersteuning te zwak is of de werkgever beknibbelt op de autonomie van de huishoudelijke helper, dan kan deze laatste relatief gemakkelijk elders aan de slag. Informele huishoudelijke helpers hebben vaak ook alternatieven buiten deze markt. Wie legaal in ons land verblijft, kan bijvoorbeeld aan de slag in het systeem van de dienstencheques. En de meeste Oost-Europese irreguliere migranten pendelen doorgaans vaak naar het thuisland, waardoor zij ook de mogelijkheden daar relatief goed kennen (Grzymala-Kazłowska, 2005). Als deze verklaring correct is, is het natuurlijk mogelijk dat plotse veranderingen op de arbeidsmarkt ten gevolge van een recessie de situatie van voornamelijk informeel werkenden sterk verzwakken.

Samenvattend kunnen we besluiten dat informele tewerkstelling ondanks de onbestaande of zwakke sociale bescherming niet noodzakelijk leidt tot een laagkwalitatieve arbeidsin-houd. Afhankelijk van de structuur van de markt, van het soort werk en van de houding en positie van de deelnemers aan een informele markt, is de kwaliteit van de inhoud van het werk verschillend.

4. Irreguliere migranten en de informele sector

Voor irreguliere migranten is het doorgaans moeilijk om werk te vinden op de reguliere arbeidsmarkt. Formeel hebben zij hier geen toegang toe waardoor zij alleen met behulp van valse documenten of door handig gebruik te maken van enkele mazen in de wet in staat zijn om formeel werk te bemachtigen. Velen van hen zijn daarom gedwongen om werk te vinden in de informele sector. In tabel 3 werd al duidelijk dat het aandeel van irreguliere migranten bijna 20% uitmaakt van het totaal aantal personen dat door politiediensten is aangehouden bij gerichte controles op zwartwerk. Hierboven nuanceerden wij deze statistieken en blijkt uit cijfers van de sociale inspectiediensten dat het probleem persistent is maar gelukkig minder omvangrijk.

In het navolgende baseren wij ons op bevindingen uit de literatuur en op resultaten uit eigen onderzoek. Dit laatste betreft 2 uitgebreide empirische studies in Vlaanderen en Brussel van 2004 tot 2006. Voor deze bijdrage putten wij uit de diepte-interviews die hiervoor met 155 irreguliere migranten werden gehouden⁸.

In dit laatste deel van onze bijdrage gaan wij eerst in op de relatie van irreguliere migranten tot informeel werk en vervolgens gaan we na wat de rol van verschillende kapitaal-soorten is voor de toegang tot informeel werk voor irreguliere migranten.

4.1. Relatie van irreguliere migranten met de informele sector

Volgens sommige wetenschappers trekt een grote informele sector irreguliere migranten aan (Reyneri, 1999). Anderen zijn hier minder zeker van. Zij zeggen bijvoorbeeld dat het net zo goed andersom kan zijn, dat de aanwezigheid van irreguliere migranten informele arbeid creëert. Hoewel het onzeker is in welke richting de relatie werkt, zijn de meeste onderzoekers ervan overtuigd dat de 2 elkaar versterken (Brochmann, 1999; Sassen, 1999), of dat irreguliere migratie de groei van de informele sector vergemakkelijkt in plaats van creëert (Jahn & Straubhaar, 1999; Reyneri, 1999; Samers, 2005). Recent is deze breed gedeelde consensus in twijfel getrokken door Iskander (2000). Uit haar onderzoek blijkt namelijk dat het steeds moeilijker wordt om een onderscheid te maken tussen formele en informele arbeid, omdat er in de grote informele sectoren hybride vormen van informaliteit ontstaan, zoals voltijds werk dat wordt gedeclareerd als parttime werk, tijdelijke contracten en het werken met onderaannemers. Op een dergelijke hybride arbeidsmarkt vormt de onwettige verblijfsstatus van irreguliere migranten een groot nadeel omdat zij niet kunnen werken met semiformele regelingen.

In Nederland wordt deze trend naar meer hybride vormen van informaliteit tevens waargenomen. Van der Leun & Kloosterman (2006) stellen vast dat werkgevers onder druk van de strengere controles op illegale arbeid meer en meer de voorkeur geven aan hybride vormen van informaliteit, waardoor het voor irreguliere migranten moeilijker is geworden om werk te vinden. Werkgevers nemen bij voorkeur mensen met papieren semiformeel in dienst, zodat zij zich kunnen verantwoorden voor het aanwezige personeel wanneer er een controle plaatsvindt. Het wordt hierdoor niet alleen moeilijker om werk te vinden, het werk dat irreguliere migranten wel kunnen blijven doen, gaat steeds meer 'ondergronds' en de werkomstandigheden verslechteren.

Ook uit onze gegevens blijkt dat irreguliere migranten in Vlaanderen en Brussel het de laatste tijd steeds moeilijker vinden om werk te bemachtigen, met name in de sectoren die steeds vaker worden gecontroleerd:

'Soms hebben ze echt mensen nodig, in het weekend bijvoorbeeld in de kassen, peren of tomaten (...) Doordeweeks kan dan niet hè want dan is er controle. Het is een beetje moeilijk, vroeger was het gemakkelijker. (...) In Brussel werkte ik in een restaurant. Maar vroeger was dat allemaal wat makkelijker dan nu. Vroeger was er geen controle, zie je, en zelfs als er controle was dan waren ze coulant, maar nu zijn de zaken een beetje veranderd, en met de komst van de Oost-Europeanen, de Polen, het is nu een heel delicat probleem geworden om werk te vinden.' (Man, Algerije)

Het gevolg hiervan is dat het vandaag de dag voor vrouwen veel gemakkelijker is om werk te vinden dan voor mannen, omdat zij meestal schoonmaakwerk doen bij mensen thuis:

'Voor vrouwen, wij kunnen werk vinden in huizen en in huizen is geen controle. Mijn man daarentegen had een goede baan die hij heeft moeten opzeggen omdat er controle was. (...) Voor een vrouw is het veel gemakkelijker omdat ze naar een huis gaan, naar binnen, en in de huizen komt de controle niet, dus zijn er geen problemen.' (Vrouw, Ecuador)

Van de 155 respondenten hadden 109 personen werk op het moment dat het interview plaatsvond. Geen van onze respondenten was werkzaam op de formele arbeidsmarkt. Wel werken 13 respondenten in de tuinbouw, 18 doen schoonmaakwerk, 27 verrichten

werkzaamheden in de bouwsector, ofwel voor een baas, ofwel bij particulieren thuis. Daarnaast werken 21 respondenten in de horeca, 10 in de overige persoonlijke dienstverlening en 9 personen in de handel en detailhandel. De overige respondenten verdienen op een andere wijze hun brood, soms op bijzonder creatieve wijze (zie ook Van Nieuwenhuyze, 2007a). Zo vertelt een respondent dat hij zijn huis gebruikt als hotel:

'Ze komen voor een week of 2 weken en ze zijn liever bij mij dan in een hotel (...) Een hotel kost 40 euro per dag of zelfs 50 zie je. (...) Ze slapen hier en ik kook voor ze. (...) Voor 2 weken betalen ze misschien 600, 1000 euro.' (Man, Rwanda)

Dit fragment illustreert niet alleen hoe creatief irreguliere migranten kunnen zijn in het vinden van inkomsten, het laat ook zien hoe breed het begrip informeel werk is.

4.2. Het belang van kapitaalsoorten voor de toegang tot arbeid

Er zijn cruciale verschillen tussen Vlamingen die zich engageren in de informele sector en irreguliere migranten die hier hun arbeid aanbieden. Zo hebben Vlamingen doorgaans ook andere mogelijkheden, terwijl de informele markt voor veel irreguliere migranten de enige toegankelijke bron van inkomsten is. De mechanismen achter informele tewerkstelling zijn voor deze groepen dus verschillend, wat de waarde van hun economisch, cultureel en sociaal kapitaal vermoedelijk beïnvloedt. In het navolgende analyseren we welke rol kapitaalsoorten spelen bij de toegang tot informele inkomsten voor irreguliere migranten.

4.2.1. Sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal wordt vaak naar voren geschoven als belangrijkste verklaring voor het succes van irreguliere migranten op de informele arbeidsmarkt (Adam e.a., 2002; Burgers & Engbersen, 1999; Chavez, 1998; Engbersen e.a., 2006; Massey e.a., 1994; Van der Leun, 2004). Uit onze analyse blijkt ook dat het meerderdeel (104) van de 155 respondenten hun laatste baan via familie, een vriend of een kennis heeft gevonden. Slechts 20 respondenten hebben hun huidige of laatste baan zelf gevonden, door bijvoorbeeld op een werkgever af te stappen of te reageren op een advertentie in een lokale krant. Tien respondenten vonden hun laatste baan via een koppelbaas. De overige 21 respondenten hebben nog nooit gewerkt in België. Aangezien de meeste respondenten via andere personen werk vinden in de informele sector lijkt sociaal kapitaal dus van het grootste belang. Een aantal respondenten geeft dan ook aan dat het erg belangrijk is om veel mensen te kennen die weten dat je werk zoekt:

'Soms word ik gebeld en dan vraagt iemand "Pablo kun je gaan, wil je werken, heb je tijd?" (...) en dan zeg ik "oké ik kan maandag komen", dan heb ik 3 of 4 uur, zoiets. [Dus het is belangrijk om mensen te kennen?] Dat is belangrijk ja want kijk, als ik tegen een vriend zeg dat ik werk zoek, dat is belangrijk, deze telefoon is heel belangrijk. Dat is het eerste wat je moet hebben.' (Man, Chili)

Het is dus belangrijk om aan veel mensen bekend te maken dat je werk zoekt, je telefoonnummer te geven en dan te wachten tot je gebeld wordt voor werk. Daarnaast zijn er ook speciale locaties, zoals theehuizen waarvan het bekend is dat irreguliere migranten die werk zoeken zich daar ophouden. Irreguliere migranten houden dus voor elkaar in de gaten wie er werk zoekt en wie er eventueel werk aanbiedt. Er zijn personen die zich hiermee profileren, die zeer actief vraag en aanbod van arbeid samenbrengen, zoals deze vrouw:

'Er is niet iets geregeld, er is geen organisatie die dit regelt. Iedereen werkt in het zwart dus niets kan in open zicht gedaan worden. Maar wat ik doe bijvoorbeeld, ik help veel mensen aan werk maar ik reken daar niets voor. (...) Ik zeg bijvoorbeeld tegen illegale personen, als je een baan weet, ik ben altijd op zoek maar niet voor mezelf. Dus als je stopt met een baan dan licht je me in. En als je werk zoekt dan zeg je het me ook. Dus iedereen belt mij wanneer ze met een baan stoppen en als ze weggaan dan weet ik wie nog werk zoekt. Dus ze informeren mij.' (Vrouw, Bolivia)

Deze respondente zegt dit vrijwillig te doen, maar het bijeenbrengen van vraag en aanbod gebeurt ook vaak tegen betaling. Deze mensen staan bekend als koppelbazen. Men zou hier de conclusie uit kunnen trekken dat het hebben van een groot sociaal netwerk van groot belang is voor irreguliere migranten, of het kennen van de juiste personen. Het sociaal kapitaal dat potentieel aanwezig is in een sociaal netwerk moet echter ook nog daadwerkelijk worden geactiveerd. Uit ander onderzoek blijkt dat mensen niet zomaar iedere kennis doorverwijzen aan een werkgever (Cranford, 2005). Het hebben van een goede reputatie is cruciaal. Irreguliere migranten moeten zorgen dat ze een goede reputatie hebben waardoor ze worden aanbevolen door anderen:

'Is het wel eens gebeurd dat mensen je om werk vragen en dat je iets weet maar dat je ze hiervoor niet wilt aanbevelen?

Ja (...) Het is niet omdat ik het niet wil, het is omdat, hoe kan ik dat uitleggen, het is omdat ik de garantie ben.' (Man, Chili)

Irreguliere migranten bevelen elkaar dus niet zomaar aan. Ze moeten elkaar goed kennen omdat zij de consequenties dragen wanneer de door hen aanbevolen zwartwerker niet voldoet. Zij staan namelijk, zoals de respondent hierboven aangeeft, als het ware garant voor deze persoon:

'Als ik iemand doorverwijs ben ik er zeker van dat deze persoon goed werkt en dat hij geen problemen heeft, dat hij geen problemen gaat creëren voor mijn baas want in dat geval ben ik de collega. Want mijn baas zegt als je iemand kent (...) en hij steelt van de baas, en zelfs als je dit aan de baas vertelt, dan in dit geval, zelfs als ik niets heb gedaan ik heb niks gestolen, dan zegt hij het is iemand die je kent. Dus voor hem heb je hetzelfde imago als hij heeft, dus het is heel belangrijk dat als je iemand aanraadt dat je deze persoon kent. Vertrouwen is heel belangrijk.' (Man, Mauritanië)

Ze moeten weten of iemand 'serieus' is. Dit is het woord dat veel respondenten in dit verband gebruiken. Door zich garant te stellen voor personen die ze goed kennen kunnen irreguliere migranten soms een redelijk groot netwerk creëren waarin ze elkaar doorverwijzen voor werk. Wanneer persoon B garant staat voor persoon A, en persoon C vertrouwt persoon B, dan is persoon C soms ook bereid om persoon A aan te bevelen. De garantie die een persoon voor iemand anders geeft, kan op deze manier ver reiken:

'Ze brengen ons in contact met een andere persoon (...) ze zeggen goed ik ken deze mensen, ik denk dat ze serieus en verantwoordelijk zijn, hoe zeg je dat, ik steek mijn hand in het vuur voor deze persoon, dat jou niks zal gebeuren. (...) En deze andere persoon die je net hebt ontmoet, opent deuren voor je alsof hij je al kent.' (Man, Ecuador)

Naar aanleiding van het bovenstaande is men geneigd te denken dat het voor irreguliere migranten altijd goed is om ingebed te zijn in een sterk sociaal netwerk, vanwege deze

positieve effecten. De effecten van het uitmaken van een sociaal netwerk hoeven echter niet per definitie positief te zijn. Zo gelden er binnen sociale netwerken bijvoorbeeld regels van reciprociteit. Wie niet in staat is om op termijn iets terug te doen voor de hulp die is ontvangen, kan uitgesloten raken van deze netwerken (Komter, 2004; Tilly, 1990). Bovendien kenmerken sociale netwerken zich door interne machtsrelaties en sociale stratificaties, waardoor er concurrentieverhoudingen en praktijken van uitbuiting kunnen ontstaan (Cranford, 2005; Mahler, 1995). De werking van sociaal kapitaal laat daarom een ambigu beeld zien. De ‘grootte’ van iemands persoonlijk netwerk of de sterkte van de verbanden hierin zegt dus niets over de mogelijke effecten die het netwerk sorteert. Zo komt uitbuiting zelfs binnen familieverbanden voor (Cranford, 2005).

Wij hebben slechts een verhaal gehoord van een respondent die gedurende een jaar stelselmatig is uitgebuit. Ook in dit geval was dit door zijn eigen familie. Een klein aantal respondenten gaf aan wel eens niet te zijn betaald voor verrichte werkzaamheden. Het merendeel van onze respondenten was echter blij dat dit hen nog nooit was overkomen. Wel zijn velen van hen van mening dat het gemakkelijk is om te profiteren van irreguliere migranten omdat zij niet naar de politie kunnen gaan en omdat ze vaak geen andere keuze hebben. Waar de grens van uitbuiting ligt is echter afhankelijk van de persoon in kwestie. Of iemand uitbuiting ervaart, hangt bijvoorbeeld samen met het gegeven of een migrant hier wil blijven of terug wil keren naar zijn land van herkomst, zo legt een respondent uit:

‘Voor hen in hun land is 1 euro veel waard, dus zij hebben de mogelijkheid om minder te verdienen en om dat te investeren in hun land dus het is veel gemakkelijker voor hen om hier te zijn en ook al verdienen ze minder, het geld vermenigvuldigt zichzelf daar. Wij aan de andere kant hebben geen andere mogelijkheid. Wij zijn Latino’s en wat we hier verdienen investeren we hier, op deze plek zelf. En dat is het verschil want alles is heel duur hier dus wij kunnen niet zeggen oké we gaan 6 euro per uur verdienen want ik moet ook leven daarvan en dat is niet mogelijk met dat bedrag.’ (Man, Guatemala)

Deze man is een *verblijfsmigrant* (Van Meeteren, 2007; Van Meeteren e.a., 2008) die gericht is op het opbouwen van een bestaan in België. Om dit te kunnen doen is het verdienen van 6 euro per uur volgens hem niet genoeg. Een verblijfsmigrant ervaart dit daarom als uitbuiting. *Investeringsmigranten* echter, die naar België komen om geld te verdienen en dat willen investeren in het land van herkomst zijn wel tevreden met een dergelijk uurloon. Zij werken vaak 60 uur in de week en wonen in goedkope panden om zoveel mogelijk te kunnen sparen (zie ook Paspalanova, 2006). Het verdiende geld is in het herkomstland veel meer waard waardoor zij concurrerende uurlonen kunnen vragen. Investeringsmigranten komen uit landen waar het economisch redelijk gaat, omdat het vertrouwen aanwezig moet zijn dat men daar met het verdiende geld ook werkelijk wat kan beginnen. Zij komen dus relatief vaak uit Turkije of Oost-Europa. Omdat het aantal Oost-Europese migranten dat naar België komt de laatste jaren flink is gestegen, worden verblijfsmigranten weggeconcurrereerd door deze investeringsmigranten, die bereid zijn voor lagere lonen te werken. Zo zegt een vrouw uit Colombia: *‘omdat de Polen voor minder werken nemen ze hen in de plaats van ons. Zij werken voor 6 euro’*.

4.2.2. Cultureel kapitaal

Terwijl menig onderzoeker een cruciale rol ziet weggelegd voor sociaal kapitaal wordt het belang van cultureel kapitaal soms onderschat. Zo wijst tal van onderzoek uit dat irreguliere migranten nauwelijks in staat zijn om hun cultureel kapitaal te benutten, omdat hun opleidingsniveau niet aansluit bij het werk dat zij doen (Adam e.a., 2002; Engber-

sen, 2001; Paspalanova, 2006; Van der Leun & Kloosterman, 2006; Van Nieuwenhuyze, 2007b). Onderzoeksresultaten over het belang van cultureel kapitaal zijn echter niet eenduidig. Cultureel kapitaal wordt immers op meer dan een manier gedefinieerd. Waar er doorgaans slechts weinig belang wordt gehecht aan het opleidingsniveau, wordt het spreken van talen wel van belang geacht. De laatste jaren zijn er zelfs onderzoekers die stellen dat cultureel kapitaal belangrijker is geworden voor irreguliere migranten dan sociaal kapitaal (Grzymala-Kazłowska, 2005). Een vergelijkbare bevinding komt naar voren in de Italiaanse literatuur over de bandante, de meestal Oost-Europese verzorgster van kinderen of grootouders. Zij die het Italiaans machtig zijn, en vertrouwd zijn met de gewoontes en rituelen binnen Italiaanse families, zijn in het voordeel ten opzichte van irreguliere migranten die over minder taal- en culturele vaardigheden beschikken (Colombo, 2007; Lyon, 2006). Onderzoek uit de Verenigde Staten wijst ook uit dat migranten die de Engelse taal machtig zijn meer verdienen dan migranten die enkel de taal van hun herkomstland spreken (Chavez, 1998).

Uit onze analyse blijkt dat cultureel kapitaal in de vorm van beroepscompetenties een snelle entree tot de informele arbeidsmarkt vergemakkelijkt (zie ook Van Meeteren, 2007; Van Meeteren e.a., 2008). Zo regelen 14 respondenten hun verblijf in België en de werkzaamheden die zij daar verrichten al voor hun komst naar België. Deze migranten laten zich van tevoren uitgebreid voorlichten over de mogelijkheden voor werk en verblijf. Door middel van deze vorm van 'geregisseerde migratie' (Burgers & Engbersen, 1999; Staring, 2001) zijn zij in staat werk te vinden dat aansluit bij hun eigen capaciteiten. Irreguliere migranten die het meest verdienen, oefenen vaak hetzelfde beroep uit in België als in het herkomstland. Door hun werkervaring hebben zij een gunstige onderhandelingspositie, waardoor zij niet de laagste lonen ontvangen. Zo was een aantal respondenten in het herkomstland bakker, kapper of bouwvakker. Wanneer men over speciale vakkennis beschikt blijkt men dus gemakkelijker werk te kunnen vinden. In de bouw verdienen onervaren krachten meestal 30 euro per dag. Een bouwvakker met veel ervaring die ingewikkelder klusjes kan doen, verdient echter meer. Beroepscompetenties stellen iemand dus niet alleen in staat om snel werk te vinden, maar ook om een beter loon te verdienen dan irreguliere migranten met minder ervaring. Het hebben van beroepscompetenties werkt dus op 2 manieren in hun voordeel.

'Iemand die geen ervaring heeft en die niet weet hoe hij het werk goed moet doen verdient heel weinig. Ze betalen zo iemand een bepaald bedrag per dag dat heel laag is. Bijvoorbeeld 20 euro per dag of 30 om een hele dag te werken en zij doen het meest zware werk. Ik heb dat gedaan toen ik hier kwam omdat ik niet wist hoe ik het werk hier moest doen, ik deed het zwaarste werk, het moeilijkste werk en ik verdiende heel weinig en ze betaalden me niet. Dus het is een groot nadeel als je niet weet hoe je het werk moet doen. Je moet ervaring hebben, en als je dat niet hebt dan kun je het leren, kijken hoe anderen het doen, literatuur kopen zodat je het kan het leren.' (Man, Guatemala)

Het is dus niet zo dat irreguliere migranten altijd zulk laaggeschoold werk doen dat ze onderling inwisselbaar zijn. Respondenten met bepaalde kwalificaties verdienen beter dan respondenten zonder kwalificaties: hun cultureel kapitaal is dus waardevol op de informele arbeidsmarkt in België. De waarde van cultureel kapitaal volgt in dit geval echter niet de hiërarchie die op de formele arbeidsmarkt geldt. Respondenten die hoog zijn opgeleid kunnen hun kwalificaties meestal niet omzetten in België. Er is sprake van een legaal plafond (Van der Leun & Kloosterman, 1999): kwalificaties boven een bepaald niveau hebben nauwelijks waarde op de informele markt, terwijl irreguliere migranten met bepaalde technische en handmatige vaardigheden hier juist wel hun voordeel mee

kunnen doen, omdat deze vaardigheden gemakkelijker vermarkt kunnen worden in de informele economie.

Voor respondenten die niet over dergelijke beroepscompetenties beschikken, geldt dat zij in het begin van hun verblijf erg weinig verdienen. Zij werken dan tegen de laagste lonen en vaak ook onder de slechtste arbeidsomstandigheden. Zoals een respondent in bovenstaand fragment al uitlegde, kan men wel proberen om beroepscompetenties te verwerven. Naast het lezen van vakliteratuur wordt ervaring ook op het werk zelf opgedaan:

'Voor ander soort werk zoals bijvoorbeeld het plaatsen van ramen of deuren is er normaal gesproken iemand die dat werk doet en dan help ik hem met het materiaal en ik houd de deur vast en op deze manier kijk ik en leer ik. En wanneer er een soort activiteit is die ik niet ken dan zeg ik (...), nee ik heb dat nog nooit gedaan (...) maar ik kan het leren. Als je me de kans geeft, help me zeg ik zodat ik het kan leren. En dat doen ze in veel gevallen.' (Man, Chili)

We gaven al aan dat de meeste respondenten altijd betaald werden. Toch blijft de afhankelijkheid van werkgevers iets waar veel irreguliere migranten zich onprettig bij voelen. Degenen die erin slagen om voor zichzelf te kunnen beginnen zijn vaak het beste af. Zij werken dan voor de Belgische middenklasse, bij mensen thuis, als poetshulp of door klusjes in huis te verrichten. De Belgische particulieren voor wie zij werken zijn over het algemeen geen geroutineerde oplichters en betalen uurlonen tussen de 7 en de 10 euro. Bovendien zijn de migranten op deze manier relatief veilig voor controles op illegale arbeid. Deze respondenten zijn er doorgaans van overtuigd dat zij goed (zullen) worden behandeld:

'Belgen zijn het beste, het zijn eerlijke mensen en de meerderheid toont veel eerbied. Ze behandelen de mensen die voor ze werken als een normaal persoon, snap je? De Belgen doen dat.' (Vrouw, Cuba)

Over het werken voor personen uit de eigen etnische groep zijn de meningen verdeeld. Turken en Bulgaren zijn over het algemeen vrij positief over hun werkgevers. Voor de meeste andere migranten geldt echter dat ze expliciet aangeven niet te willen werken voor mensen met dezelfde etnische achtergrond omdat ze het gevoel hebben door hen te worden uitgebuit. Omdat zij zouden weten wat ze in het herkomstland verdienen, passen zij de lonen aan de maatstaven van het herkomstland aan. Respondenten blijken daarom het liefst voor Belgische particulieren te werken. Zij betalen vaak het meest en zij behandelen hun werknemers met respect. Hier komt naast inhoudelijke vakkennis vanzelfsprekend ook het belang van het spreken van de taal bij kijken.

Of het belangrijk is om een vreemde taal te spreken hangt samen met de talen die (potentiële) werkgevers spreken. Iets meer dan de helft van de respondenten heeft een werkgever die dezelfde nationaliteit heeft. Voor hen is het niet van belang om de Belgische landstalen te spreken. Iets minder dan de helft van de respondenten werkt voor Belgen. Dit kunnen particulieren zijn bij wie thuis wordt schoongemaakt, maar ook bedrijven. In sommige gevallen is het bij Belgische werkgevers relevant om hun taal te spreken, al volstaat een minimale beheersing doorgaans. Vaak volstaat het ook een gemeenschappelijke derde taal te spreken. Migrantten die afkomstig zijn uit landen waar Frans wordt gesproken zijn hierbij vanzelfsprekend in het voordeel.

Naar onze mening heeft het weinig zin om te spreken over het belang van cultureel ka-

pitaal voor irreguliere migranten in het algemeen of voor een hele etnische groep, zoals Gryzmala-Kazłowska (2005) dat doet. Het is primair van belang je verstaanbaar te kunnen maken en welke taal hiervoor nodig is, is erg situatieafhankelijk. Wanneer men uit het etnische circuit wil geraken en een brug wil slaan naar de veelal hogere lonen die Belgische particulieren bieden, is het meestal wel nodig om iets meer te spreken dan alleen de taal van het herkomstland.

4.2.3. Economisch kapitaal

Op het eerste gezicht is het paradoxaal om te spreken over het belang van economisch kapitaal bij de toegang tot arbeid. De manifeste functie van werk is immers om economisch kapitaal te verwerven. Dat neemt niet weg dat economisch kapitaal soms een drempel kan vormen voor die toegang, zoals het begrip ‘kapitaal’ overigens veronderstelt. Wanneer werkgevers in toenemende mate de voorkeur geven aan hybride vormen van informaliteit, wordt het voor irreguliere migranten steeds belangrijker om valse papieren – veelal tegen betaling – van anderen te lenen:

‘Ik heb vaak in het veld gewerkt, ik werk in het veld, fruit, aardappelen, tomaten. Er zijn vaak mensen die dat doen. Maar zelfs daar vragen ze tegenwoordig om papieren. (...) Als je geen papieren hebt kun je die papieren van iemand anders lenen en daarmee werken.’ (Man, Mauritanië)

Met behulp van valse papieren is men wel in staat om te werken met semiformele arrangementen. Mocht de huidige trend zich voortzetten dan zal het voor irreguliere migranten belangrijker worden om valse papieren te bemachtigen, en het belang van economisch kapitaal zal dan logischerwijze toenemen.

Uitleiding

De samenleving wordt voortdurend gemonitord, gemeten en gescreend. Aan de grondige kennis die daaruit resulteert, ontsnapt een aantal mensen en activiteiten evenwel vrij systematisch. Deze noemen we de ‘ongekende samenleving’. De ‘ongekende samenleving’ refereert dus aan alle personen en activiteiten die niet door de officiële wereld worden geregistreerd. Daar behoren informele economische activiteiten zoals zwartwerk en belastingontduiking toe, maar ook die inwoners van Vlaanderen die niet geregistreerd zijn, doorgaans aangeduid met het begrip ‘irreguliere migranten’. Deze bijdrage doet een poging om een status quaestionis te geven van de recent verworven kennis over beide dimensies van de ongekende samenleving.

Er kan gediscussieerd worden over de hoegrootheid van deze fenomenen. Er bestaat helemaal geen schatting die boven de normale twijfel verheven is. Uit de bestaande schattingen komt doorgaans wel naar voren dat in België een relatief grote sector bestaat van zwartwerk. Er bestaan weinig indicaties dat er een significant verschil zou bestaan tussen de regio’s. Het is met andere woorden niet aan te tonen dat de informele sector in Vlaanderen groter of kleiner zou zijn dan in Wallonië.

Hetzelfde geldt voor irreguliere migranten. De meest beloftevolle schattingen werken met indicatoren die via zwartwerk verzameld zijn: gegevens van controle-instanties die bij hun controles op zwartwerk ook geregeld geconfronteerd worden met irreguliere migranten die tewerkgesteld worden in ondergrondse activiteiten. Hoewel de schattingen enorm kunnen uiteenlopen afhankelijk van de bron, blijft een constante dat irreguliere

migranten een minderheid uitmaken van de vaststellingen van zwartwerk, weliswaar een significante minderheid. Dat is consistent met het theoretische uitgangspunt dat irreguliere migranten voor hun overleving grotendeels aangewezen zijn op informeel werk, maar dat tegelijkertijd vele anderen om vergelijkbare of andere redenen participeren aan de informele economie.

Uit de behandelde casussen van huishoudelijke hulp en de bouwsector kunnen eveneens enkele besluiten getrokken worden. Uit het onderzoek naar deloyale concurrentie in de bouwsector blijkt dat aannemers aanzienlijke economische schade lijden. Dat de sociale bescherming uiteindelijk ondermijnd wordt door een florerende informele bouwsector hoeft nauwelijks betoog. Tegelijkertijd toont de tweede casus dat de geringe sociale bescherming van zwartwerkers niet hoeft te betekenen dat andere dimensies van de kwaliteit van het werk ook laag moeten zijn. Zo zijn de meeste arbeidsinhoudelijke aspecten van huishoudelijk werk *niet* lager voor informele werkenden dan voor huishoudelijke helpers die voornamelijk met dienstencheques tewerkgesteld worden. Het ondersteunt eens te meer het pleidooi om de kwaliteit van werk niet te reduceren tot één dimensie, maar om de relatieve autonomie van verschillende dimensies van werk te onderzoeken. Sociale bescherming net zozeer als een kwalitatief hoogstaande arbeidsinhoud zijn elk op zich noodzakelijke voorwaarden om over kwaliteitsvol werk te kunnen spreken.

Uit het onderzoek naar overlevingsactiviteiten van irreguliere migranten blijkt alleszins dat de mechanismen van de gekende en van de ongekende samenleving niet altijd heel verschillend zijn. Zo zijn sociale contacten, vaardigheden en wederzijds vertrouwen ook voor irreguliere migranten van het grootste belang. Wel nemen deze kapitaalsvormen vaak een heel eigen vorm aan bij irreguliere migranten.

De ongekende samenleving zal altijd een harde noot om kraken zijn voor sociale wetenschappers. De moeilijkheidsgraad om betrouwbare en valide gegevens te verzamelen schijnt velen af te schrikken. Niettemin is het beleidsmatige, ethische en sociale belang van een betere kennis van de ongekende dimensie van onze samenleving nauwelijks te overschatten.

Noten

- 1 De gegevens werden verzameld in de tweede ronde van de ESS (2004), waaraan 26 Europese landen deelnamen, en zijn gebaseerd op zelfgerapporteerd gedrag van respondenten. Meer informatie op <http://www.europeansocialsurvey.org/>
- 2 In de bouwsector gelden bijzondere bepalingen met betrekking tot het uitreiken van facturen. Voor zowat alle onderhoud en verbeteringen aan gebouwen moet een factuur uitgereikt worden, in het bijzonder ten gevolge van de BTW-wetgeving (met name artikels 1, § 1, 2° en 20, § 2 van het Koninklijk Besluit van 29 december 1992).
- 3 Een recent opgestart onderzoek SUBLEC van Federaal Wetenschapsbeleid wenst dit te remediëren door de enquête op een grotere schaal en meer gefocust op alle risicocategorieën te organiseren. Deze enquête wordt thans voorbereid door een equipe van 3 universiteiten (KUL, ULB en ULg).
- 4 In tabel 2 is het bruto-exploitatatieoverschot niet meegenomen, terwijl dit wel berekend is in de nationale rekeningen (Pacolet e.a., 2007). Voor 2003 bedraagt de correctie van het bruto-exploitatatieoverschot 9,1% van het eindbedrag. Het cijfer reveleert dat de fraude niet het minst bij kleinere ondernemingen en zelfstandige arbeid dient te worden gesitueerd.
- 5 Bereken aan de hand van gegevens over de periode 2001-2005.
- 6 De Vlaamse Confederatie voor de Bouw (VCB), de Bouwunie en de Confédération Construction Wallonne (CCW).
- 7 In het SERV-onderzoek wordt werk-privé balans als een vierde dimensie bevestigd. Die dimensie is in dit onderzoek niet opgenomen.

8 Er werden in 2004 en 2005 120 interviews gehouden in het kader van de studie *Irreguliere migranten in België* (Van Meeteren e.a., 2007). In Gent vonden interviews plaats met 30 Turkse en 30 Bulgaarse irreguliere migranten. De Bulgaren waar het hier over gaat maken deel uit van een Turkse minderheid in Bulgarije en zijn de Turkse taal machtig. Gent kent een grote Turkse gemeenschap waardoor hier ook veel Turkse Bulgaren worden aangetroffen. Daarnaast werden 30 Marokkaanse irreguliere migranten in Antwerpen, waar een grote Marokkaanse gemeenschap aanwezig is, geïnterviewd. Verder zijn er 30 Congolezen in Brussel geïnterviewd vanwege de omvangrijke Congolese gemeenschap in en rondom de Matongéwijk. Er is voor deze 4 groepen gekozen omdat zij de hedendaagse complexiteit van irreguliere migratie weerspiegelen. Enerzijds gaat het om 2 klassieke migrantengroepen die in het voetspoor van gevestigde gastarbeidersmigrant (Turken en Marokkanen) naar België komen. Anderzijds gaat het om nieuwe arbeidsmigranten uit Oost-Europa die vaak op en neer reizen (moderne pendelmigratie) en om irreguliere migranten met een asielerachtergrond. De interviews zijn uitgevoerd door een team van interviewers, die werden geselecteerd op hun etnische achtergrond, ervaring met de onderzoeksgroepen en interviewvaardigheden. De interviews met de Turkse en Bulgaarse irreguliere migranten werden afgenomen door 2 Nederlandse onderzoeksassistenten van Turkse origine, de interviews met de Marokkaanse irreguliere migranten door 2 Nederlandse onderzoeksassistenten van Marokkaanse afkomst. De interviews met de Congolezen werden gedaan door 2 Belgische onderzoeksassistenten, waarvan er een met een Afrikaanse achtergrond. De interviews met de Marokkanen, Turken en Bulgaren werden afgenomen in de moedertaal van de respondenten. De interviews met de Congolezen werden afgenomen in het Frans. Om een informele en vertrouwelijke sfeer te scheppen werden de gesprekken niet op de band opgenomen. Voor de interviews werd gebruik gemaakt van een vragenlijst waarin zowel gesloten als open vragen waren opgenomen. De open vragen boden aan respondenten de ruimte voor het vertellen van hun verhaal. De interviews duurden gemiddeld ongeveer 2 uur. Daarnaast heeft Masja van Meeteren in Antwerpen en Brussel 35 interviews afgenomen en participierend veldwerk verricht in het kader van haar promotieonderzoek in 2006. Dit zijn met name interviews met personen die juist geen deel uitmaken van een grote etnische gemeenschap om de diversiteit van de onderzochte onderzoekspopulatie verder te kunnen uitbreiden. Zo komen de migranten bijvoorbeeld uit landen als Bolivia, Guatemala, Mauritanië, of Nepal. De interviews werden afgenomen in het Nederlands, Engels, Frans of Spaans al naargelang de wensen van de respondenten en de mogelijkheden van de onderzoekster. Er werden open vragen gesteld aan de hand van een topiclijst en de interviews varieerden in lengte van anderhalf tot 9 uur. Op 2 interviews na werden zij op band opgenomen. De respondenten werden in beide onderzoeken geworven via sleutelfiguren uit de wijken en via organisaties. Daarnaast werden potentiële respondenten aangesproken in cafés, theehuizen, kerken, een parochiehuus of op straat. Tot slot werd aan de respondenten gevraagd ons door te verwijzen naar andere irreguliere migranten. Deze zogenoemde 'sneeuwbalmethode' werd eerder al op een succesvolle manier toegepast bij de werving van irreguliere migranten (Engbersen e.a., 2002). De geïnterviewde respondenten werden dus selectief geworven en kunnen daarom niet worden gezien als representatief voor de grotere groep irreguliere migranten die in België verblijft.

Bibliografie

- Adam, I., Ben Mohammed, N., Martiniello, M. & Rea, A. (2002). *Histoires sans papiers*. Brussel: Vista.
- Adriaenssens, S., & Hendrickx, J. (2008). *Choices in threelfold. Home maintenance and improvement between household production, informal outsourcing and the formal economy*. Brussel: HUB - University College Brussels.
- Adriaenssens, S. & Hendrickx, J. (2009). *Work quality of informal and irregular domestics. Are social protection and job content quality related?* Brussel: HUB - University College Brussels.
- Akalin, A. (2007). Hired as a caregiver, demanded as a housewife. Becoming a migrant domestic worker in Turkey. In: *European Journal of Women's Studies*, 14 (3), 209-225.
- Anderson, B. (2007). A very private business: exploring the demand for migrant domestic workers. In: *European Journal of Women's Studies*, 14 (3), 247-264.
- Bourdeaud'hui, R. & Vanderhaeghe, S. (2007). *Vlaamse Werkbaarheidsmonitor loontrekkenden 2007. Indicatoren voor de kwaliteit van de arbeid op de Vlaamse arbeidsmarkt, evolutie 2004-2007*. Brussel: SERV - STV Innovatie & Arbeid.
- Brochmann, G. (1999). Controlling immigration in Europe In: Brochmann, G. & Hammar, T. (Eds.). *Mechanisms of immigration control. A comparative analysis of European regulation policies* Oxford: Berg, 297-334.
- Burgers, J. (1996). Natte vingers en vuile handen. Over het schatten van het aantal illegale vreemdelingen. In: *Migrantenstudies*, 1, 14-33.
- Burgers, J., & Engbersen, G. (Eds.). (1999). *De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Castells, M., & Portes, A. (1989). World underneath: the origins, dynamics, and effects of the informal eco-

- nomy In: Portes, A., Castells, M. & Benton, L. A. (Eds.). *The informal economy. Studies in advanced and less developed countries*. Baltimore: John Hopkins University Press, 11-37.
- Chadeau, A. (1992). What is households non-market production worth? In: *OECD Economic Studies*, 18, 85-103.
- Chavez, L. (1998). *Shadowed lives. Undocumented immigrants in American society*. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Cole, J. E., & Booth, S. S. (2007). *Dirty work. Immigrants in domestic service, agriculture and prostitution in Sicily*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Colombo, A. D. (2007). "They call me a housekeeper, but I do everything". Who are domestic workers today and what do they do? In: *Journal of modern Italian Studies*, 12 (2), 207-237.
- Cranford, C. J. (2005). Networks of exploitation: Immigrant labor and the restructuring of the Los Angeles janitorial industry. In: *Social Problems*, 52 (3), 379-397.
- Desaeyere, W., & Van Haegendoren, M. (Eds.). (1993). *De donkere kant van de maan. Over informele economie*. Leuven: Acco.
- Engbersen, G. (2001). The unanticipated consequences of panopticon Europe: residence strategies of illegal immigrants In: Guiraudon, V. & Joppke, C. (Eds.), *Controlling a new migration world* Londen: Routledge, 222-246.
- Engbersen, G., van San, M. & Leerkes, A. (2006). A room with a view. Irregular migrants in the legal capital of the world In: *Ethnography*, 7 (2), 209-242.
- Engbersen, G., Staring, R., van der Leun, J., de Boom, J., van der Heijden, P. & Cruijff, M. (2002). *Illegale vreemdelingen in Nederland. Omvang, overkomst, verblijf en uitzetting*. Rotterdam: RISBO.
- European Commission. (2007). *Undeclared work in the European Union*. Brussels.
- Feige, E. L. (1990). Defining and estimating underground and informal economies: the new institutional economics approach. In: *World development*, 18 (7), 989-1002.
- Frank M. (1973). *L'exacte perception de l'impôt*, éd. Bruylant.
- Geeroms, H. (1983). De ondergrondse economie in België In: *Tijdschrift voor economie en Management*, 28 (1), 77-92.
- Geeroms, H., & Wilmots, H. (1984). Poging tot multidisciplinaire benadering van de fiscale fraude. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 5 (3), 409-440.
- Glantz, N. M. (2005). Moving maids: dynamics of domestic service and development. In: *Politica y Cultura*, 23, 83-102.
- Grzymala-Kazłowska, A. (2005). From ethnic cooperation to in-group competition: undocumented Polish workers in Brussels. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(4), 675-697.
- Harzig, C. (2006). Domestics of the world (unite?): labor migration systems and personal trajectories of household workers in historical and global perspective. In: *Journal of American Ethnic History*, 25 (2/3), 48-73.
- Hondagneu-Sotelo, P. (2001). *Doméstica: immigrant workers cleaning and caring in the shadows of affluence*. Berkeley: University of California Press.
- INR (2006), *De berekeningsmethode voor het bruto binnenlands product en het bruto nationaal inkomen volgens het ESR 1995, versie 2006*. Brussel
- Iskander, N. (2000). Immigrant workers in an irregular situation: the case of the garment industry in Paris and its suburbs In: OECD (Ed.), *Combating the illegal employment of foreign workers*. Parijs: OECD, 45-52.
- Jahn, A., & Straubhaar, T. (1999). A survey of the economics of illegal migration. In: Edwards, B.-M. & Arango, J. (Eds.). *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*. Londen: Frank Cass., 16-42.
- Kazemier, B. (2003). De zwarte economie: een overzicht van methoden en ramingen. In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 45 (3), 913-955.
- Komter, A. E. (2004). *Social solidarity and the gift*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lan, P.-C. (2003). Maid or Madam? Filipina migrant workers and the continuity of domestic labor. In: *Gender & Society*, 17 (2), 187-208.
- Landefeld, J. S. & McCulla, S. H. (2000). Accounting for nonmarket household production within a national accounts framework In: *Review of Income and Wealth*, 46 (3), 289-307.
- Lyon, D. (2006). The organization of care work in Italy: Gender and migrant labor in the new economy. In: *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 13 (1), 207-224.
- Mahler, S. J. (1995). *American dreaming: Immigrant life on the margins*. Princeton: Princeton University Press.
- Massey, D., Goldring, L., & Durand, J. (1994). Continuities in transnational migration: an analysis of nineteen Mexican communities. In: *American Journal of Sociology*, 99 (6), 1492-1533.
- Morris, L. (1994). *Dangerous classes: the underclass and social citizenship*. London: Routledge.
- OECD. (2002). *Measuring the non-observed economy. A handbook*. Parijs: OECD.
- Pacolet, J. & Baeyens, K. (2007). *Deloyale concurrentie in de bouwsector. Een terreinverkenning van mechanismen van sociale fraude, hun omvang en hun gevolgen voor de sector*. Leuven: HIVA.
- Pacolet, J. & Geeroms, H., (1995). *Sociale fraude in België. Situering, vormen en omvang*. in Despontin, M., Jegers, M (eds.), *De sociale zekerheid verzekerd?* Brussel. Volume 1, 619-670..

- Pacolet, J. & Marchal, A. (2001). *Sociale fraude in België. Controle en bestrijdingsmechanismen*. Leuven: HIVA.
- Pacolet, J. & Marchal, A. (2003). Sociale fraude en zwartwerk in België: zoektocht naar het ondefinieerbare? In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 45 (3), 697-733.
- Pacolet, J. & De Wispelaere, F. (2008). *Ontwikkelen van een conceptueel methodologisch kader voor risicoanalyse binnen de entiteit Inspectie Werk en Sociale Economie*. Leuven: HIVA.
- Pacolet, J., Perelman, S., Pestieau, P. & Baeyens, K. (2007). *Een indicator voor de omvang en evolutie van het zwartwerk in de Belgische economie. Samenvatting en beleidsaanbevelingen*. Leuven: HIVA.
- Paspalanova, M. (2006). *Legal and undocumented Eastern European immigrants in Brussels*. Brussel: IWOIB.
- Peeters, A., Van Pelt, A. & Valsamis, D. (2008). *Evaluatie van het stelsel van de dienstencheques voor buurtdiensten en -banen 2007*. Brussel: Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg.
- Pisani, M. J. & Yoskowitz, D. W. (2002). The maid trade: cross-border work in South Texas. In: *Social Science Quarterly*, 83 (2), 568-579.
- Portes, A. & Haller, W. (2005). The informal economy In: Smelser, N. J. & Swedberg, R. (Eds.). *The handbook of economic sociology*. Princeton: Princeton University Press, 403-425.
- Ramirez-Machado, J. M. (2003). *Domestic work, conditions of work and employment: a legal perspective*. Geneva: International Labour Office.
- Reyneri, E. (1999). The mass legalization of migrants in Italy: permanent or temporary emergence from the underground economy In: Baldwin-Edwards, M. & Arango, J. (Eds.). *Immigrants and the informal economy in Southern Europe*. London: Frank Cass., 83-104.
- Rinehart, R. D. (2004). *Designing programmes to improve working and employment conditions in the informal economy: a literature review*. Geneva: International Labour Office.
- Salazar-Parrenas, R. (2008). *The force of domesticity. Filipina migrants and globalization*. New York: New York University Press.
- Samers, M. E. (2005). The 'underground economy', immigration and economic development in the European Union: an agnostic-skeptical perspective. In: *International Journal of Economic Development*, 6(2), 199-272.
- Sassen, S. (1999). *Guests and aliens*. New York: The new Press.
- Schneider, F. & Enste, D. H. (2002). *The shadow economy: an international survey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, F. & Klinglmair, R. (2004). *Shadow economies around the world: what do we know?* Institute for the Study of Labor.
- Staring, R. (2001). *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Tilly, C. (1990). Transplanted networks. In: Yans-McLaughlin, V. (Ed.), *Immigration reconsidered: history, sociology, and politics*. New York: Oxford University Press, 79-95.
- Trejos Solorzano, J. D., & Del Cid, M. (2003). *Decent work and the informal economy in Central America*. Geneva: International Labour Office.
- van der Heijden, P., van Gils, G., Crujff, M. & Hessen, D. (2006). *Een schatting van het aantal in Nederland verblijvende illegale vreemdelingen in 2005, in opdracht van het Ministerie van Justitie 2006-2*.
- Van der Leun, J. (2004). Lokale solidariteit met illegale migranten. In: Entzinger, H. & Van der Meer, J. (Eds.). *Grenzeloze solidariteit. Naar een migratiebestendige verzorgingsstaat*. Amsterdam: De Balie, 73-85.
- Van der Leun, J. & Kloosterman, R. (1999). Loopbanen onder het legale plafond. De arbeidsmarktpositie van illegale migranten in Rotterdam. In: Burgers, J. & Engbersen, G. (Eds.). *De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom, 118-160.
- Van der Leun, J. & Kloosterman, R. (2006). Going underground: immigration policy changes and shifts in modes of provision of undocumented immigrants in the Netherlands. In: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 97 (1), 59-68.
- Van Meeteren, M. (2007). Naar een betere positie. Migratiedoelen en het belang van kapitaalsoorten voor irreguliere migranten in Vlaanderen en Brussel. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 28 (3-4), 296-320.
- Van Meeteren, M., van San, M. & Engbersen, G. (2007). *Irreguliere immigranten in België. Inbedding, uitsluiting en criminaliteit*. Rotterdam: RISBO.
- Van Meeteren, M., Van San, M. & Engbersen, G. (2008). 'Zonder Papieren'. *Over de positie van irreguliere migranten en de rol van het Belgische vreemdelingenbeleid*. Leuven: Acco.
- Van Nieuwenhuyze, I. (2007a). *Getting by in Europe's urban labour markets: the case of Senegambian migrants in Antwerp and Barcelona*. Londen: King's College, University of London.
- Van Nieuwenhuyze, I. (2007b). Senegalese arbeidsmigratie naar Antwerpen: een levensloopenanalyse. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 28(3/4), 321-343.
- Venkatesh, S. A. (2006). *Off the books. The underground economy of the urban poor*. Cambridge: Harvard University Press.